

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
Х. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚУЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

УЙҒУР ЁЗУВИ ТАРИХИ

(Манбашунослик ва китобат
тарихи масалалари)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1997

Ушбу китобда туркий халқларнинг қадимий ёзувларидан бўлмиш уйғур хатининг тарихи, унинг аجدодларимиз ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида тугган ўрни ҳақида фикр юритилади. Мазкур ёзудан битилган йирик қўлёзма асарлар манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

Китоб филологлар, манбашунослар ва ёзма ёдгорликлар билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Ўзбекистон ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг илмий кенгаши нашрга тавсия этган.

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори **М. ИСҲОҚОВ**
филология фанлари доктори **М. ҲАКИМОВ**

С 75

Содиқов Қ.

Уйғур ёзуви тарихи: (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари).— Т.: «Маънавият», 1997.—96б.

Сарл. олдиди: Ўзбекистон Республикаси ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар ин-ти.

ББК 63.2

С 4702620204—8
М 25 (04) — 97 26—97

© Қ. Содиқов, «Маънавият», 1997 й.

Ушбу китобимни азиз отамиз **Фозил-жон Мирсидиқ ўгли** ва муҳтарама волидамиз **Бухон Саидумархўжа қизининг** ёрқин хотираларига бағишладим. Оллоҳ уларни раҳмат қилсин.

СУЗ БОШИ

Қадимдан ўзаро қўшни ва турли сиёсий уюшмалар таркибида бирга яшаб келган халқлар маданияти, дини ҳамиша бир-бирига сезиларли таъсирини ўтказиб келган. Бу таъсир ҳар бир халқнинг маданий, иқтисодий, сиёсий юксалишида ўз самарасини кўрсатган. Хусусан, Марказий Осиё халқлари ёзув тарихига назар ташлар эканмиз, уларнинг бевосита қадим оромий ёзуви таъсирида шаклланиб, ривож топганлигининг гувоҳи бўламиз. Мелоддан аввалги IV—III юзйилликлар ва мелоднинг бошларида оромий хати такомиллашиб, унинг негизида бирин-кетин маҳаллий парфёний, бохтарий, авеста, хоразмий, суғд, ундан эса уйғур алифболари шаклланган. Ушбу ёзувлар узоқ тарихий биродарлик, бирга яшаш ва қўшничилик, маданий умумийлик асосида вужудга келди.

Ёзув маданияти тарихига назар солинса, Урта ва Марказий Осиёда яшаган халқлар ичида ягона алифбо билан чекланиб қолган улуснинг ўзи йўқ. Чунончи, суғд тили ўз тарихи мобайнида оромий, миллий суғд, моний, сурёний ёзувларидан фойдаланган; қадимги хоразмий адабий тили учун хоразмий, кейинроқ араб алифболари амалда бўлган. Туркий халқларнинг ота-боболари эса кўк турк /урхун-енисей/, уйғур, суғд, браҳма, моний, араб ёзувларини қўлладилар.

Туркий халқларнинг араб хатига тўла-тўқис ўтгунларига қадар қўллаган алифболари орасида ҳозирда «уйғур хати» деб аталаётган умумтуркий ёзувнинг ўрни бениҳоя катта. Уйғур хати ўз тарихи давомида туркий халқларнинг маданий, ижтимоий, сиёсий ҳаётида чуқур из қолдирди. У туркий алфозни масофа ва замонларга етказиб беришга хизмат қилди, барча турк улусига умумий бўлган адабий тилнинг вужудга келуви ҳамда унинг такомиллини таъминлаб берди.

Қадимги туркий ёзувлар тарихи аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, диний қарашлари тарихи билан узвий боғлиқ. Кўҳна ёзувларнинг ёзув маданияти тарихида тутган ўрни ҳам ҳар хил. Чунончи, кўк турк ёзуви кўк тангри инончи ва монийлик муҳитида қўлланил-

ган. Еки моний хати фақат монийлик муҳтида, сурёний хати эса турк настурийлар жамоасида амал қилган. Турклар исломни қабул қилганларидан кейингина араб алифбоси асосидаги туркий ёзув шаклланган. Ёзув маданиятимиз тарихида уйғур хатининг мавқеи бошқаларидан анча устун эди: у буддийлик, монийлик, сўнг ислом даврида ҳам кенг амал қилган. Ҳатто настурий турк жамоалари ҳам сурёний хати билан ёнма-ён мазкур алифбодан фойдаландилар. Шу боис, бизгача етиб келган уйғур ёзувли адабий, диний-фалсафий обидалар туркий халқларнинг турли диний қарашларини ўзида акс эттиради. Улар мазмунан буддийлик, монийлик, настурийлик ва ислом муҳтида яратилган асарлар гуруҳига бўлинади.

Ёзув тарихидаги мазкур жараён туркий матишуносликка ўзининг сезиларли таъсирини ўтказиб келди. Бир неча ёзувнинг ёнма-ён қўлланилуви оқибатида айрим асарлар икки алифбода битилган. Жумладан, монийчиларнинг муқаддас китоби «Хуастуанифт»нинг уйғур ва моний ёзувли қўлёзма нусхалари маълум. Еки ислом даврида уйғур ва араб алифболари ёнма-ён қўлланилуви натижасида ўша кезларда яратилган асарларнинг нусхалари икки ёзувда тарқалган. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Адиб Аҳмаднинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Юсуф Амрийнинг «Даҳнома», шунингдек, Хўжандий «Латофатнома»сининг мавжуд нусхаларидан баъзилари араб, баъзилари уйғур хатидадир. Муҳими, уларнинг ушбу нусхалари турли даврга оид бўлиб, матний жиҳатдан ўзаро фарқ қилади. Айрим қўлёзмаларда эса икки ёзув аралаш ишлатилган. Масалан, истанбуллик Абдулраззоқ бахши 1480 йили «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарини, Лутфий, Саккокий ғазалларини бир пайтнинг ўзида икки ёзувда битган: матн уйғур хатида ёзилиб, унинг ҳар сатри араб хатида изоҳланган. Айни ҳолни XIV—XV асрларда Олтин Урда ва теурийлар давлатида битилган баъзи ёрлиқлар ва мактубларда ҳам кузатамиз. Манбашуносликда муайян ёдгорлик нусхаларининг икки ёзувда битилганлиги кўп афзалликка эга. Ҳар қайси ёзувнинг ўзига хос имло хусусиятлари мавжуд бўлган: бир ёзувда акс этмаган хусусиятлар бошқасида амал қилган. Асарнинг илмий матнини тиклашда мавжуд нусхаларни қиёслаб ўрганишнинг имкони бор.

Манбашуносликда расмий ҳужжатларни ўрганиш им-

сонияти нисбатан чекланган. Чунки ҳужжатлар бир нус-
сада тузилган. Демак, бундай чоғда ягона матн бўйича
иш кўришга тўғри келади.

Уйғур хатининг жорий даври билан замонамизни
узок муддат айириб туради. Шунинг учун ҳам уйғур ёзув-
ли матнлар бенуқсон сақланган эмас. Улар орасида 500
саҳифали қўлёзма китоблардан тўртиб йирик асарлар-
нинг узиндилари ҳам бор. Баъзи матнлар ўта парокан-
да: қоғози чириб, сатрларини тўла тиклашнинг имкони
йўқ. Ҳатто тошлардаги битиглар ҳам уринган. Уйғур ёзув-
ли битиглар қай ҳолда ё қай шаклда бўлмасин, манба-
шунослик ва ёзув тарихи учун қимматлидир. Улар нодир
ёзма ёдгорликларга айланган ва туркийшуносликда му-
ҳим манбалар сифатида ўрганилмоқда.

УЙҒУР ЁЗУВИ ВА УНИНГ ҚУЛЛАНУВ ТАРИХИ

Ушбу ёзув ўтмиш манбаларида бир қанча ном билан
юритилган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит
турк» асарида уни «туркча ёзув» деб тилга олади¹. Али-
шер Навоий ўз мактубларининг бирида уни «туркча хат»
деб таъкидлайди².

Манбаларда мазкур ёзув «уйғур хати», «мўғул хати»
деб ҳам юритилган. Чунончи, XIII аср форс шеърляти-
нинг намояндаси Пури Баҳои Жомий ўз шеърларида
бирида уни «уйғур хати» (хатт-и уйғури)³, машҳур тарих-
чи Ибн Арабшоҳ «Ажонбу-л-мақдур фи навоиби Таймур»
отли асарида «уйғур хати»⁴, «Фоқиҳату-л-хулафо» аса-
рида эса «мўғул хати» деб атайти⁵. Ушбу ёзув «Ҳибату-л-
ҳақойиқ»нинг 1480 йили Истанбулда Абдулраззоқ бахши
кўчирган қўлёзмасида «мўғул хати» дейилган⁶.

Бизгача сақланиб қолган уйғур ёзувли ёдгорликлар-
нинг энг кўхналари исломдан анча бурун — қадимги турк

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I. Тошкент, 1960. 47, 65-6.

² Алишер Навоий. Муншаот. Истанбул, Тўпқон Саройи кутуб-
хонаси, инв. 808. 794 а-б.

³ Sertkaya O.F. Islâmi devrenin uygur harfli eserlerine toplu
bir bakış. Bochum, 1977: S: 19.

⁴ Рустамов А. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. // «Адабий
мерос» (5). 1976. 39-б.

⁵ Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке. Спб.,
1900. С. XLV.

⁶ Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekl. Atebetü'l-hakayik.
R. R. Arat. Istanbul 1951. S: CXVII.

маданий муҳитида яратилган. Ушбу обидалар ўша давр туркий халқлари ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётининг барча жабҳасини қамраб олади. Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий ёзма-лар (ёрлиқ, тилхат, гувоҳнома ва б.), хўжалик ишлари-га оид матнлар, қабртошлар, ташрифнома ва бошқалар шулар жумласидандир. Мавжуд ёдгорликлар ичида, ай-ниқса, монийлик, буддийлик, настурийлик муҳитида яра-тилган диний-фалсафий асарлар салмоқли ўринга эга. Уларнинг кўпи қўшни анаткак (санскрит), тўхри (тоҳар), суғд, тавғач (хитой) тилларидан қадимги туркийга ўги-рилган бўлиб, ўша давр туркий адабиётида таржимачи-лик ҳам муҳим ўрин эгаллаганидан далолат беради.

Уйғур хатининг жорий даври жуда узоқ муддатни ўз ичига олади. Айниқса, унинг туркий халқлар араб ёзу-вини қўллай бошлаганларидан кейин ҳам ўз мавқеини йўқотмаганлиги эътиборга лойиқ.

Маълумки, X асрда қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Аммо қўшни идиқут ҳокимияти буддийликни ёқлаб, шарқий турклар орасида исломнинг ёйилувиغا имкон бермади. Турклар шу чоғдан икки дунё-га («мусулмонлар ва мусулмон бўлмаганлар»га — *Маҳ-муд Кошғарий*) бўлиниб қолди. Мусулмон турклар, кўп ўтмай, араб алифбоси асосида янги ёзув яратдилар. Оқиб-батда улар икки — анъана сифатида давом этиб келаёт-ган қадимги турк (уйғур) ва кейин қабул қилинган араб хатини қўллай бошладилар.

Уйғур ёзуви Ўрта Осиёда XV асрнинг охирларига қа-дар араб хати билан ёнма-ён қўлланувда бўлди. Бироқ ислом таъсиридан узоқдаги турк буддийлар эса, ёзув анъ-анасини узмай, XVIII асрда ҳам ундан фойдаландилар.

Уйғур хати ўз тарихи давомида, ҳатто араб алифбо-си билан ёнма-ён қўлланган кезде ҳам, турк давлат ва салтанатларининг расмий ёзуви бўлиб келди. Маҳмуд Кошғарий турклар қўллайдиган алифбо ҳақида маълумот бериб, айнан уйғур хатини келтиради. У ёзади: «Бар-ча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қа-димги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача — ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган»¹. Темурийлар замонида яшаб ўтган тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам ушбу ёзувнинг «чиғатойликларда» кенг шуҳрат топ-ганлигини алоҳида таъкидлаган эди: «Улар («чиғатой-

¹ *Маҳмуд Кошғарий. Ўша нашри, 50-б.*

ликлар») ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, ҳикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузуқларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайди, чунки бу уларда ризқ очқичидир»¹.

Уйғур хатининг XIV—XV асрларда Маворауннаҳр ва Хуросон ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида тутган мавқеи бениҳоя катта. Бу кезларда уйғур хати арабий билан ёнма-ён амал қилди. Темурийлар унга эътибор билан муносабатда бўлдилар. Шарқнинг йирик адабий-маданий марказларида уйғур хатида битгучи котиблар мактаблари юзага келди. Айниқса, ушбу мактаб намояндалари томонидан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Адиб Аҳмаднинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарларининг уйғур хатида кўчирилуви диққатга лойиқ. Бу ҳол шу чоғларда қадимги туркий ёзув анъанасигина эмас, қорахонийлар даври адабий ва тил анъаналари ҳам устивор эканидан далолат беради.

Темурийлар даврида уйғур хати давлат расмий ёзуви сифатида ҳам кенг амал қилган.

УЙҒУР ЁЗУВИНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА СУҒД-ТУРК МАДАНИЙ МУНОСАБАТЛАРИ ҲАҚИДА

Уйғур ёзуви ўз асосини суғд хатидан олади ва у орқали қадимий алифболардан бўлмиш оромийчага бориб туташади. Европа ориенталистикасида фанга маълум бўлган кўп сонли ёзма манбалар асосида мазкур ёзув VIII аср — уйғур хоқонлиғи даврида шаклланган деган кўзқараш мавжуд. Лекин, кейинги археологик топилмалар турклар бу ёзувни анча бурун — ҳатто V—VI асрларда ҳам қўллаганликларини тасдиқлаётти².

Уйғур хатининг шаклланишини муайян давр ёки ёдгорликка боғлаб бўлмайди. У асосдош алифбо негизида

¹ Рустамов А. Кўрсатилган мақола, ўша жойда.

² 1975 йили уйғур олимларининг археологик экспедицияси Турфон ноҳиясида олиб борилган текширишлар чоғида қадимги қабрдан суғд ёзуви таёқчаларни қўлга киритди. Уларнинг бирида туркча *киши* сўзи ёзилган эди. Олимларнинг аниқлашича, ушбу ёдгорликлар мелодий 480 йилга оиддир. Бу ҳақда қаранг: Қурбон Вали. Бизнинг тарихий ёзувларимиз. Урумчи, 1986. 3—8-б. (уйғур тилида).

бирданига, қисқа муддатда кашф этилгани йўқ. Унинг шаклланиши деганда суғд алифбосининг туркчалашуви-ни тушуномқоқ керак. Аммо бу бир алифбонинг бошқа тил-га механик равишда мослашуви ҳам эмас. У узоқ тари-хий ва график тараққиёт жараёнини ўз ичига олади. Уй-ғур хати илк ўрта асрларда Марказий Осиё ҳудудида суғд тилининг халқаро миқёсга кўтарилуви, турк-суғд қўштиллилиги, икки халқ орасида узоқ давом этган ма-даний муносабатларнинг маҳсулидир. Турк-суғд қўштил-лилиги то XI аср охирларига қадар давом этди. Бу хусус-да Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади: «Баласағунликлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. Тироз (Талас) ва Мадина-тулбайза шаҳарларининг халқлари суғдча ҳам туркча сўзлайдилар»¹.

Манбаларнинг гувоҳлик берувича, илк ўрта асрларда суғд тили ва ёзувининг қўлланув доираси Суғд давла-тидан чиқиб Марв воҳаси, шимолий Бохтар ва улкан турк ўлкалари — Чоқ воҳаси, Фарғона, Еттисув, Шарқий Тур-кистон ва Марказий Мўғулистонга қадар ёйилган эди. Бу, аввало, бутун Урта ва Марказий Осиёдан ўтган савдо карвон йўллари, хусусан, ипак йўлида суғдларнинг тут-ган мавқеи, шунингдек, уларнинг уч диний оқим — буд-дийлик, монийлик ва настурийликни ушбу замин халқ-лари, жумладан, турклар орасида ёйиш йўлида олиб бор-ган фаол ҳаракатлари билан боғлиқдир. Ушбу ўлкалар-да суғд жамоаси яшайдиган қишлоқлар ҳам вужудга келган ва улар муҳим савдо марказлари бўлиб хизмат қилган².

Бу заминдан топилган кўплаб ёзма ёдгорликларнинг асл эгалари суғдларнинг ўзлари — савдогарлар, зиёрат-чилар, сайёҳлар ёки бирон сабаб билан ўша юртларга бориб қолган кишилардир. Бироқ, ёдгорликлар орасида турк муҳитида яратилганлари ҳам бор ва бу суғдлар-нинг маданий таъсири, икки халқнинг узоқ асрли сиёсий, иқтисодий муносабатларини кўрсатади.

Суғд тили турк давлатларида юзйилликлар давоми-да она тили билан баробар қўлланилган. Жумладан, I ва II турк хоқонлиқлари даврида (VI—VIII асрлар), уй-ғур хоқонлигида ва қорахонийлар давлатида суғдийга

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. 1, 66- б.

² Исхаков М. Палеографическое изучение согдийских письмен-ных памятников. Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1992, с. 3.

алоҳида эътибор берилган. Бунга ўша кезлардан қолган битиглар далил бўла олади.

Туркий муҳитда яратилган суғдча ёдгорликлардан энг кўхнаси I турк хоқонлиғи даврида яшаб ўтган турк амалдори Махан тигиннинг ўлими муносабати билан тахминан 583—588 йилларда ўрнатилган Буғут битигтошидир (Ҳозирги Мўғулистон ҳудудида).

Севрейсомондан топилган триумфаль (уч тилли) битиг эса уйғур хоқонлиғи даврига мансуб (762 й.). У уйғур хоқони Инги Яғлақарнинг зафарли юриши муносабати билан ўрнатилган. Ушбу битигдаги уч тилли матннинг бири суғдчадир.

825 йилда битилган Қорабалғасун ёдгорлиги турк муҳитида бу анъана узоқ давом этганлигининг яна бир гувоҳидир. Урхун-енисей хатида битилган Тўнюқуқ, Қул тигин, Билга хоқон ва б. ёдгорликлардан аёнки, туркий эпиграфика ўзиинг узоқ тарихига эга эди. Шунга қарамай, юқорида қайд этилган ёдгорликларнинг айнан суғдчада битилганлиги эътиборга лойиқ. Чамаси, суғдларнинг маданий таъсирида бўлган, улар билан аралаш яшайдиган, шунингдек, буддий, моний ва настурий турк жамоаларида тарихий-мемориал мазмунли расмий матнлар, хусусан, эпиграфик ёзувлар суғдчада ҳам битилган кўринади.

Ёдгорликлар ичида суғд хатининг сўнгги такомиллашган тезкор услубида битилган Еттисув битиглари (ҳозирги Қирғизистон ҳудудида топилган) алоҳида аҳамиятга эга. Еттисув ёдгорликлар комплекси тош ва сопол буюмлар, шунингдек, бу вилоятларнинг ҳукмдорлари томонидан зарб этилган тангалардаги ёзувлардан иборат бўлиб, суғд тили ушбу ўлка халқлари ҳаётида муҳим ўрин тутганлигини билдиради.

Мазкур комплекс ёдгорликлари орасида Талас водийсидаги Қулонсой ва Терексой қоя битиги палеографик жиҳатдан ўзига хосдир. Ушбу битигларда айнан бир пайтнинг ўзида ёнма-ён қўлланилган суғд ва уйғур хатлари хусусиятларининг ўзаро таъсирини кузатиш мумкин.

Шарқий Туркистонда (Дунхуан ва Турфонда) ушбу ёзув кенг ёйилган ва мазкур муҳитда монийлик ҳамда буддийликнинг таъсири кучайган бир кезде суғд хаттотлик мактаблари ҳам вужудга келган эди. Бизгача бу мактаб намояндалари битган матнлардан сақланиб қолган, Жумладан, Турфонда моний ёдгорлиги «Хуастуанифт»нинг суғдча версияси кўчирилган ва ҳар бир сатри

остида туркий таржимаси ҳам берилган. Ундаги туркий матн таржима адабиётининг намунаси сифатида турк мөнйичиларга мўлжалланган эди. Шунингдек, Дунхуанда буддий мазмуни «Вессантара Жатака» ҳамда кўплаб сутралар кўчирилган. Уларнинг баъзилари туркий таржимада ҳам мавжуд. Масалан, «Олтун ёруғ» (Суварна-прабхаса).

Туркий давлатлар ҳудудида яратилган барча ёдгорликлар суғд маданияти ва адабиётининг туркий муҳитга таъсирини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга ушбу матнларнинг палеографик хусусиятлари уйғур хатининг шаклланиш жараёнини акс эттиради. Айнан шу битиглар хати (Буғут битигшоидан тортиб Еттисув ёдгорликларигача) шаклига кўра уйғур тезкор хатига яқиндир. Бу жиҳатдан улар Суғднинг ўз ҳудудида тарқалган хат шаклидан ҳам ажралиб туради (Жумладан, улар шаклига кўра Самарқанд ва Бухоро тур ёзувидан узоқдир). Умуман олганда, ушбу матнлар, айниқса, суғд хатининг сўнгги тезкор турида битилганлари график-функционал жиҳатдан суғдийдан уйғур хатига ўтиш ва унинг туркий тилга мослашув жараёнини акс эттирган.

Ўз навбатида, уйғур ёзуви энг қўхна матнлар хати суғд хатининг такомиллашган тезкор турига яқиндир. Чамаси, уйғур хати ўзининг илк босқичида кўпроқ фонетик-функционал жиҳатдангина суғдийдан фарқланган. Ёзувнинг туркий тиллар учун мунтазам қўлланилуви оқибатида унинг қиёфаси ҳам ўзгара борган ва шу зайдда ўзига асосдош алифбодан ажраб, мустақил тараққиёт йўлига кирган.

Уйғур хати мустақил алифбо сифатида ўз тараққиёт йўлини бошлагандан кейин ҳам узоқ даврлар мобайнида суғд хати билан ёнма-ён қўлланилган. Ҳар икки ёзув бу жараёнда ўзаро узвий муносабатда бўлиб, ягона график такомил даражасига эришди. Муҳими шундаки, бу кезларда суғд хати уйғур алифбосигагина эмас, балки акс таъсир ҳам рўй берди. Буни сўнгги босқич суғд хатида битилган матнларнинг палеографик жиҳатдан уйғур хатига яқинлигида кузатиш мумкин. Ушбу ҳодиса ёзувлар тарихида кам учрайди ва у суғд тили ҳамда ёзувининг туркий тиллар таъсирида янги босқичга кирганлиги билан белгиланади.

М. Исҳоқовнинг кузатувларига кўра, сўнгги босқич суғд тезкор хатида битилган Қорабалғасун битигида /л/

товушини ифодалаш мақсадида остига илгаксимон ишорат орттирилган <р> ҳарфидан фойдаланилган. Лекин бу белги анча илгари яратилган суғдча ёдгорликларда учрамайди. /л/ ни ифодалаш учун қўлланилган ишоратли <р> Қулонсой ва Терексой қоябитигларида, шунингдек, ёзувнинг сўнгги тезкор услубида битилган Турфон суғд моний матнларида ҳам мустақил ҳарф сифатида амал қилган¹.

Суғд хатидаги ушбу белги В. В. Хеннинг нашр эттирган моний қиссаларида, Шарқий Туркистондан топилган IX—X асрларга оид мактубларда ҳам қўлланилган. Кўринадики, /л/ учун ишлатилган ишоратли <р> ёзувнинг сўнгги босқичида аста-секин график такомилга эришиб, алифбонинг мустақил ҳарфи даражасига кўтарилган.

Еки француз экспедицияси Дунхуандаги «Минг уйлар» ғоридан топган суғдча ёдгорликларда (жумладан, Р 16 матнида), ишоратли <р> дан ташқари, /қ/ товушини ифодалаш учун алифбодаги <х> ҳарфининг устига қўш нуқта қўйилган². Ушбу график хусусият эса аслида уйғур ёзувиغا хос эди.

Яна, «Хуастуанифт»нинг Турфондан топилган суғдча версиясида алиф, <з> ва <н> ҳарфлари шаклига кўра ўзаро фарқланмаган³. Бунда ҳам уйғур ёзувининг таъсири бўлган кўринади.

Матнлардаги мазкур ҳодисалар суғд ёзувининг тараққиётини, шунингдек, бир алифбодан иккинчисига ўтиш жараёнини акс эттирган. Кейинги босқич суғд матнларида кузатиладиган ишоратли <р> ҳақида шуни айтиш мумкинки, у суғд тилида /л/ фонемасининг вужудга келиши ва адабий тилда муқим ўринга эга бўлиши билан боғлиқ⁴. Ушбу фонемани ифодалаш мақсадида уйғур ёзуви анъанасидан фойдаланиладиган бўлди⁵.

Суғд тилининг хусусиятларидан келиб чиқиб суғд алифбоси ўн етти ҳарфдан тузилган эди. Уларнинг алифбо тартиби шундай: ' б ғ ҳ ш з й к д м н с п ч р ш

¹ Исхаков М. Палеографическое изучение согдийских письменных памятников, с. 28, 39, 55.

² Уша асар, 54- б.

³ Уша асар, 28- б.

⁴ Уша асар, 54- б.

⁵ М. Исҳоқов /л/ учун қўлланилган ишоратли <р> аввал суғд хатининг ўзида пайдо бўлган, кейинчалик, тайёр ҳолда уйғур ёзуви-га ўтган деб қарайди (Уша асар, 56- б.).

г. Турклар ўз тиллари учун қулай бўлган ана шу тизим асосида янги алифбо кашф этдилар.

Туркий тилда /х/ товуши бўлмагани сабабли уйғур хатига суғдча <х> ни қабул қилмаганлар (кейинги даврда ўзлашган сўзлар таркибида учрайдиган /х/ ни ифодалаш учун эса бошқа воситалардан фойдаланилган).

Суғд алифбосидаги ломед (юқоридаги тартибда тўққизинчи ҳарф) /ð/, /v/ ҳамда ўзлашган сўзларда учрайдиган /л/ учун қўлланилар эди¹. Уйғур хатида эса ушбу ҳарф /ð/ ~ /ð/ ва /т/ ни англатган. /л/ учун эса <р>нинг остига илгаксимон белги орттириб, янги ҳарф ясалган (юқорида кўриб чиқилганидек, ушбу белги худди шу вазифасида сўнгги давр суғд ёдгорликларида ҳам учрайди).

Уйғур ёзувли қадимги турк матнларида <қ> ва <г>нинг сўз охиридаги шакли ўзаро фарқланган. Чамаси, бунда суғд ёзув анъанасига таянилган кўринади. Шунингдек, уйғур алифбосида /қ/ ни ифодалаш учун ҳарф устига қўш нуқта ҳам қўйилган.

Булардан ташқари, суғдчада <ш> билан <с> ёзувда фарқланган. Уйғур хатида уларнинг қиёфаси яқинлашиб, ёзувда фарқланмай қўйилгани учун <ш>нинг остига икки нуқта қўйилган. Шунингдек, суғд ёзувида алиф билан нун ҳам фарқ қилар эди. Уйғур хатида уларнинг шакли фарқланмагани сабабли нун устига нуқта қўйилган. Шундай қилиб, уйғур алифбоси ўн саккиз ҳарфдан иборат бўлган.

Унинг тартиби қуйидагича (Маҳмуд Кошғарий келтирган шаклда): *а ш х в з қ й к д м н с б ч р ш т л*.

Алифбодаги ҳарфларнинг ўз номи ҳам бор. Бу ном муайян ҳарф ифодалаган товушга «фатха» қўшиб ясалган: *а, ва, ха, ва, за, қа, йа, кә, да, ма, на, са, ба, ча, ра, ша, та, ла*. Ёдлашни қулайлаштириш мақсадида алифбо ҳарфлари тартиб билан учта-учтадан бирлаштириб, *аваха, вазақа, йәкәдә, манаса, бачара, шатала* тарзидан ўқилган.

Уйғур алифбосидаги ушбу тартиб оромий алифбо анъанасини давом эттирган.

Турфондан топилган уйғур ёзувли будда ва моний матнларида <а> билан <ä> фарқланади. Шунингдек, ёзувда лаб унлилари ҳам қаторига — юмшоқ-қаттиқ

¹ Исҳоқов М. Суғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти. — «Улмас обидалар». Тошкент, 1989. 46—64-б.

лигига кўра фарқланган: <o>—<y>, <ō>—<v>: Ёзувнинг бу хусусияти суғд хатини туркчалаштириш жараёнида вужудга келган эди. Аслида алифни қўшалок ёзиш суғд хатига хос бўлган. Ушбу ёзувда баъзан чўзиқлик ҳолати, шў усулда ифода этилган¹. Жумладан, қўш алиф билан /a:/, бир алиф орқали эса /a/ англашилган. Шунингдек, суғд хатида кўпинча алиф ҳарфи ўздан кейинги ё ҳамда вов лар билан бирга келиб, бу белги орқали ифодаланган /u:/ ва /y:/ товушларининг чўзиқлигини кўрсатган². Турклар суғд хатини ўзлаштирганларида унинг баъзи принципларини ўз тилларига мослаштириб олганлар. Жумладан, суғд хатида чўзиқликни ифодаловчи ёзув белгилари уйғур хатида чўзиқ-қисқаликни эмас, балки туркий тил учун муҳимроқ бўлган олд ва орқа қатор унлиларини фарқлашга хизмат қила бошлади. Бунинг механизми шундай бўлган: /ä-/ дан /a-/ ни фарқлаш учун алифни қўшалок шаклда ёзганлар; вов ҳарфининг ёнига суғд хатидаги каби алифни эмас, ё ни улаганлар ва /ō/—/v/ унлиларини ифода этганлар.

Уйғур хатида лаб унлиларининг чўзиқлиги ўз ифодасига эга бўлган. У ҳарфларни қўшалок ёзиш йўли билан берилади, жумладан, «Қутадғу билиг» нинг ҳирот нусхасида: *ōč* — ўч, қасос, *қууш* — қуш, *түүш* — туш каби.

XI аср охири XII асрнинг бошларидан эътиборан қачонлардир халқаро миқёсга кўтарилган суғд тили ва ёзуви қўшни эллардагина эмас, ҳатто ўз юртида ҳам мавқеини йўқота бошлади. Унинг ўрнини туркий ва форс-тожик тиллари эгаллади. Чамаси, айни кезларда суғдларнинг Урта ва Марказий Осиёда яшовчи бошқа халқлар билан аралашув жараёни тезлашди³. Маҳмуд Қошғарий туркча ва суғдча сўзлашувчилар ҳақида маълумот берганда⁴ ана шу ижтимоий ҳодисани назарда тутган эди. Бошқа бир ўринда у *суғдақ* (яъни суғд эли) ҳақида хабар бериб ёзади: «*Суғдақ* — Баласағунга жойлашган бир қавм, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Суғддан бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар»⁵.

Кейинги асрлардан суғд ёдгорликлари сақланмаган.

¹ Қ а р а н г : *Исҳоқов М.* Кўрсатилган асар, 50- б.

² Уша жойда.

³ Бу пайтда қадимий хоразмий тили ҳам худди шу ҳолатни бошдан кечирмоқда эди.

⁴ *Маҳмуд Қошғарий.* Кўрсатилган нашр, ўша жойда.

⁵ Уша китоб, 437- б.

Лекин Сугд, аввалгидай мамлакат эмас, балки Самарқанд яқинидаги унча катта бўлмаган юрт сифатида ёзма манбаларда тилга олинади¹. Бироқ уларда сугд тили ва ёзуви хусусида ҳеч нарса дейилмайди.

Таъкидлаш жоизки, бу билан сугдий ёзув маданияти умуман узилиб қолгани йўқ. Қачонлардир сугдлар кашф этган ва асрлар мобайнида юксак такомил босқичига олиб чиқилган ёзув маданияти янги даврда туркий муҳитда давом этди. Уйғур хати салкам ўн икки асрли тарихи давомида асосдош ёзувнинг анъаналарига суянган ҳолда хаттотлик санъатининг ғоятда юқори поғонасига кўтарилди.

КИТОБАТЧИЛИК

Уйғур ёзувли матнлар бизгача алоҳида варақ, ўрама қоғоз, дафтар, китоб, эпиграфик битиглар, тахта, сопол ва металл ашёлардаги ёзувлар шаклида етиб келган. Айниқса, улар орасида турклар тарихининг турли даврларида яратилган китоблар салмоқли ўринни эгаллайди, китобатчиликнинг ажралмас қисми сифатида турк маданий юксалишини белгилайди.

Уйғур ёзувли турк китобининг тарихи мазкур ёзувнинг тарихи билан узвий боғлиқ. Турклар сугдий негизли алифбони қўллай бошлаганлариданоқ уйғур хатли китобатчилик ўз йўлини бошлаган эди. Ушбу ёзувнинг кашф этилуви, ўз навбатида, турк китобатчилигида янги даврни бошлаб берди. Бинобарин, кейинги кезларда урхун-енисей хати ўрнига уйғур хатининг кенгроқ ёйила бошлаганлигининг сабабларидан бири ҳам унинг китобат ишида анча ўнғайлиги, палеографик имкониятларининг кенглиги бўлган.

Бизгача етиб келган уйғур ёзувли қўлёзмаларнинг энг кўҳналари² ҳам техник жиҳатдан пухта ишланган

¹ Масалан, Алишер Навоий «Насойиму-л-муҳаббат» асарида Сугдий тилга олган. У Ҳошимий Сугдий ҳақида маълумот берад экан, унинг Самарқанд яқинидаги Сугдда таваллуд топганлигини таъкидлайди (*Ул даги Самарқанд Сугдидиндир*). Яна XVI аср адабиётшуноси Ҳасанхожа Нисорий ҳам «Музақкири аҳбоб» тазкирасида Сугд юртини бир неча ўринда эслайди.

² Қ а р а н г: Габен А. фон. Культура письма и печатания у древних тюрков.— Зарубежная тюркология. Выпуск I. Древние тюркские языки и литературы. М., 1986, с. 159—190; Тугушева Л. Ю. Ранне-средневековая уйгурская рукописная книга.— В кн. Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга вторая, М., 1988, с. 358—372.

бўлиб, ўша кезларда китобатчиликнинг анча такомиллашганидан далолат беради. Шунга асосан, турк китобатчилиги бунга қадар ҳам муайян босқични ўтган дегиниш мумкин.

Китобларда матн, асосан, қўлда ёзилган. Қадим шарқий турк маданий муҳитида қўлёзмалар билан ёзма-ён ксилография — тахта бетига ҳарф тушириб, нусха кўпайтириш усули ҳам жорий этилди. Ксилография босма ёзув усулининг илк, шу билан бирга улуғ кашфиёти бўлувигга қарамай, қўлда битилган матнлар ўрнини тўлиқ босолгани йўқ. Нодир ва қимматли китоблар ўша-ўша амалдорлар томонидан моҳир хаттот ва усталарга буюртирилиб, қўлда кўчирилаверди.

Қўлёзма китоблар ўрама қоғоз, дафтар, потхи ва ҳаммага маълум бўлган шарқ қўлёзмалари шаклида тайёрланган. Булардан ўрама қоғоз ёки дафтар усули кўпроқ турк мөнийларда, потхи китоби турк буддийларда, шарқ қўлёзмалари шаклидаги китоблар эса ислом даврида кенг ёйилган эди.

Қадимги туркларда, айниқса, моний жамоаларида, китоб тайёрлашнинг ўрама қоғоз шакли шуҳрат топган бўлиб, йирик ҳажмли моний ёдгорликлари ана шу усулда китобат этилган. Ўрама қоғоз усулини буддийлар ҳам қўлладилар. У суғд китобатчилигида ҳам мавжуд. Бундан маълум бўладики, ушбу китобат тури ҳудудий табиатга эга бўлиб, ўзаро маданий алоқалар таъсирида юзага келган.

Ўрама қоғозларда матн ўнгдан чапга эмас, кўпинча, тепадан пастга қараб ёзилган кўринади. Чамаси, бундай бичимли қоғоз сатҳига хатни шу йўналишда битиш афзал туюлган бўлса керак.

Турк буддийлар орасида анча кенг тарқалган китоб тури потхидир. Бундай усул билан китоб тайёрлаш учун, даставвал, китобга мўлжалланаётган варақлар ўртасига бир ўлчамда доирачалар чизиб чиқилган. Матнни ёзаётган пайтда эса сатр доирага келиб туташганда тўтатилиб, доирачанинг иккинчи ёғидан давом эттиралаверган. Шундай қилиб, доирача ичи бўш қолган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доирачалар ўртасидан тешиб чиқилган. Варақларни дасталаб туриб уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимига тенг икки пайраха олиб тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси унга маҳкамлаб қўйилган. Уз навбатида, пайрачалар муқова вазифасини ўтаган ҳамда

китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш зарур бўлган тақдирда тизимчаси бўшатилиб, фойдаланиб бўлгач, яна жойлаб қўйилаверган.

Ҳар қайси варақнинг ўнг бетига саҳифа бошига асар бўлими ва ушбу бўлим варақларининг тартиб кўрсаткичи ёзиб кетилган. Нўм битигларнинг бўлимлари *влвш*, китоб варақлари *патар* (<скр. *patra*) деб юритилган. Бир бўлим тугагач, кейинги бўлимдан тартиб кўрсаткичи ҳам янгидан бошланган. Ушбу кўрсаткичлар, ўз навбатида, пойғир вазифасини ўтаган ва китоб саҳифаларини тартибли сақлаш имконини берган.

Бўлимлар якунида таърих битилган. Унда асарнинг қай тилдан таржима қилинганлиги, унинг таржимони, китобни кўчиртирган шахслар ҳақидаги маълумотлар келтирилар эди. Шунингдек, ушбу якунда мазкур бўлимнинг қандай номланганлиги ҳам қайд этилади.

Маълумки, потхи усулини қадимги ҳиндлар кашф этган. Ҳиндларнинг бундай китоби ҳақида Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг «Ҳиндистон» асарида маълумот берган эди. Потхи қадимги Тибетда ҳам жуда машҳур, лекин хитой китобатчилигида йўқ. Шу боис, олимлар бу китоб усули туркларга Тибетдан ўтган, деб тахмин қиладилар. Ана шундайми ёки тўғридан-тўғри ҳиндлардан ўтганми, қандай ҳолда рўй берганидан қатъи назар, у туркий муҳитга буддийликнинг муқаддас таълимоти ва асарлари билан кириб келди. Шунинг учун у будда китобларигагина хос.

Қадимги ҳиндлар бундай китобларни тайёрлаш жараёнида ёзув ашёси сифатида пальма япроқларидан фойдаланишган. Қизиғи шундаки, бундай китоб шакли туркларга маълум бўлгач, улар ўз табиий-географик шароитидан келиб чиқиб, пальма япроқлари ўрнини қоғозга алмаштирдилар. Қоғоз эса китобат ишида дарахт япроқларидан тайёрланадиган варақларга кўра анча қулай бўлиб чиқди.

Будда санъати ва маданиятида потхи анъанаси узоқ вақт давом этди. Кейинчалик китоб тайёрлашнинг янги янги усуллари юзага келганлигига қарамай, турк буддий жамоаларида анча кейин — ҳатто XVIII юзйилликда потхига мурожаат қилдилар. Турклар орасида будда асарларига ҳурмат шу қадар эдики, котиблар уларда асар таржима қилинган давр тили (классик китобий тил), ҳатто китоб шаклини ҳам сақлаганлар. Бу талаб

будда муҳотида қадимги турк китоб анъанасининг узоқ вақт давом этувиغا имкон берди.

Бизгача етиб келган уйғур ёзувли потхи китобнинг нодир намуналаридан бири «Майтри симит»нинг Қумул яқинидан топилган қўлёмасидир. У ҳозир Урумчидаги Мухтор район тарих музейида сақланмоқда. Қўлёзма анча уринган, айниқса, сўнгги варақлари титилиб кетганлигига қарамай, китоб тарихи учун қимматли манба бўлиб хизмат қила олади. Китобнинг сақланиб қолган варақлари, хатининг нафислиги, унинг эътибор билан битилганлиги китоб бутунлик чоғида қадрли қўлёзма бўлганлигидан далолат бериб турибди.

Потхи китобнинг яхши сақланган, шу билан бирга хаттотликнинг ноёб намуналаридан яна бири «Олтун ёруғ» («Суварнапрабҳаса») сутрасининг XVIII асрда кўчирилган қўлёмасидир. Ушбу ёдгорликни С. Е. Малов Шарқий Туркистонга экспедицияси чоғида топган эди. У ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида (бурунги ЛО ИВАН) сақланмоқда. Қўлёзма анча кеч кўчирилган бўлишига қарамай, қадимги турк будда муҳотида тайёрланган ноёб китоблардан қолишмайди. Муҳими яна шундаки, ушбу нусахада асар туркийга таржима қилинган давр (X аср) тили ва ёзув хусусиятлари яхши сақланган. Бундан унинг қандайдир қадимий қўлёзма нусхадан кўчирилганлигини англаш мумкин.

Буддийликнинг нўм битиг, сутраларини кўчириш ва авлодларга ёдгорлик қолдириш савобли, улуг иш саналган. Шунинг учун бундай асарлар эътибор билан кўчирилган. Улар ўз даври китобатчилигининг энг қимматли намуналари қаторида туради. Хатто, бундай матнларни кўчиришда кундалик ҳаётда амал қиладиган тезкор хат туридан фарқ қилувчи классик китобий хат услубидан фойдаланилган.

Исломдан бурунги давр китобатчилигида саҳифаларга безаклар бериш, миниатюралар ишлаш уқадар авж олган эмас. Бундай санъатни кам қўллаганлар. Уша давр қўлёзма китобларининг кўркини, аввало, матннинг ўзи таъминлаган. Ёзувнинг нафис услуби, хаттотларнинг ажойиб маҳорати, айрим ўринларнинг турли сиёҳда ажратиб берилганлигининг ўзиёқ китоб кўркини ошириб юборган. Лозим бўлганда, матннинг ўзидан турли геометрик шакллар чиқариш мумкин эди. Бу жиҳатдан уйғур хатининг имкониятлари кенг. ~~Ушунга қараганда, ҳоз~~

шнялар, ҳатто тизимча ўтказишга мўлжалланган донра-
чалар ҳам китоб беазаги вазифасини бажарган.

Уйғур ёзувли китоб тарихида ислом даври ҳам ало-
ҳида ўрин тутади. Бу босқич Урта Осиёда қорахонийлар-
дан тортиб то темурийлар даврини (XV асрнинг охи-
рларига қадар) қамраб олади. Ислом даврида, айниқса,
XIV—XV асрлар Маворауннаҳр, Хуросон, Анатўли ма-
даний муҳитида уйғур ёзувли китобатчилик ғоят гуллаб
яшнади ва бу заминда сўнг бор ўзининг такомил чўққи-
сига чиқди. Уша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд, Истан-
бул маданий марказларида уйғур ёзувида битувчи хат-
тотлар мактаблари вужудга келди. Маҳмуд Кошғарий-
нинг ёзишича, хон мактубларини турк (уйғур) ёзувида
битувчи котибни *ылымға* деганлар¹. Ушбу сўз «Қутад-
ғу билиг»нинг Ҳирот нусхасида *алымға*², наманган нус-
хасида эса *ылымға*³ шаклида учрайди. Бундан ташқари
Юсуф Хос Ҳожиб котибни *битигчи* деб ҳам атайд. XIV—
XV асрларнинг манбаларида эса уйғур хатида кўчирувчи
котибларга нисбатан *бахшы* сўзи қўлланган⁴. Манбалар-
да бахшиларнинг номлари ҳам қайд этилади. Язд шаҳ-
рида Мансур бахши, Ҳиротда Абу Малик бахши, Ҳасан
Қора Сайил Шамс бахши, Самарқандда Зайнул Обидин
бахши ижод этиб шуҳрат қозонган. Истанбуллик бах-
шилар орасида Абдулраззоқ Шайхзоданинг довуғи кет-
ган эди.

Маълумки, бу даврда уйғур хати ўрнини аста-секин-
лик билан арабий ёзув эгаллаётган эди. Ушбу маданий
жараён таъсирида икки алифболи қўлёзмалар кенг тар-
қалди. Бахшилар, омма талабидан келиб чиқиб, уйғур
ёзувли қўлёзмаларда, ўрни билан, араб хатини ҳам қўл-
ладилар. Шунга кўра ислом турк муҳитида уйғур ёзуви
билан битилган ёдгорликларни уч гуруҳга бўлиш мум-
кин: 1) фақат уйғур хатида битилган матнлар; 2) уйғур
хатида битилиб, ҳар қайси сатри араб ёзуви билан изоҳ-

¹ *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий тиллар девони (Урумчи нашри). I, 195-б.

² *Радлов В.* Кудатку-Билик. Факсимиле уйғурской рукописи. СПб. 1890. С. 116.

³ *Юсуф Хос Ҳожиб*. Қутадғу билиг (қўлёзма). УзФА Шарқшу-нослик институти, инв: 1809: 147 б-б.

⁴ *Бахшы* ~ *бахшы* сўзи уйғур ёзувли будда, моний ёдгорликларида «ўқитувчи; устоз, мураббий» маъноларида қўлланилган (Қаранг: Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 82). Унинг «котиб» маъноси, чамаси, кейинчалик юзага келди.

ланган матнлар; 3) уйғур хатида битилиб, баъзи ўринларни араб ҳарфларида ёзилган матнлар.

Марказий Осиё халқлари ёзув маданияти тарихида икки, ҳатто уч тилли ёдгорликлар битилгани аён. Табиийки, бундай матнлар турли тил вакилларига мўлжалланган. Лекин сўз юритилаётган уйғур ҳарfli туркий матнларда қўлланган араб хатининг вазифаси тамоман бошқа: у уйғур ёзувли матнни изоҳлаш, муайян ўринларни ажратиб кўрсатишга хизмат қилар эди. Ёки айрим эскирган, маъноси унутилган сўзлар, жумлалар араб ёзувида изоҳланган; уйғур хатидаги баъзи полифункционал ҳарфларнинг муайян ўриндаги вазифасини кўрсатиш мақсадида бахши араб алифбосидаги белгилардан фойдаланган. Шунингдек, у ўз даври удумига кўра матн ичидаги айрим сатрларни (масалан, арабча ҳадис, оят ва б.) араб хатида битган.

Бу кезларда Урта Осиёда қадимги турк ёзув анъанаси давом этиб қолмай, ёзувнинг қиёфаси ҳам анча ўзгарди. Айниқса, темүрийлар даврида уйғур ёзувида битилган матнлар хаттотлик санъатининг ўта ривожланганидан далолат беради. Бу даврда амал қилган ёзув палеографик, фонетик-функционал жиҳатдан қадимий шаклидан бирмунча фарқ қилади. Чунончи, қадим Турфон маданий муҳитида ёзувнинг ўзига хос турлари амал қилган. Масалан, буддий, моний мазмунли асарлар кўпроқ китобий хаттотлик услубида битилган. Маҳкамавий юмушлар ва кундалик ҳаётда эса ёзувнинг тезкор шакли қўлланилган. Кейинчалик Урта Осиёда унинг тезкор, раво шакли оммалашди. Диққатга лойиқ ери шундаки, ана шу тезкор хатнинг турли каллиграфик кўринишлари ҳам юзага келди.

Хаттотликда уйғур хатининг безак имкониятлари қадрланган.

Бу давр қўлёзма китобларининг қадимги Турфон муҳитида битилган китоблардан фарқ қилувчи белгиларидан яна бири саҳифаларга безак бериш, миниатюралар ишлаш етакчи ўринга кўтарилди. Чунончи, китоб бетлари рангли миниатюралар, ислимий (ўсимликлар) ва геометрик шакллар, турли нақшлар билан безатилган. Уларга ҳошиялар чизилган. Уйғур ёзувли матн ўнгдан чапга қараб бир текисда ёки ундаги геометрик шакллар бўйлаб кўчирилар эди. Айрим қўлёзмаларда ҳошиядан ташқарига ҳам араб ёзувли матн битилган ёки гирдогирдига нақшлар ишланган. Баъзи китобларда эса ёзув-

нинг бир неча хат услуби аралаш қўлланганини кузата-
миз. Мажмуаларда асар сарлавҳалари, муайян ўрин-
лар, одатда, бошқа рангда, ҳатто ўзига хос услубда аж-
ратиб ёзилган. Қўлёзмаларда матн билан нақшлар ўз-
aro уйғунлашиб кетган.

Қўлёзмаларда хат ранги ҳам алоҳида эътиборга ло-
йиқ. Матн турли сиёҳларда битилган, зарур ўринларда
зарҳал рангидан фойдаланилган.

Язд хаттотлик мактабининг намояндаси Мансур бах-
ши 1432 йили кўчирган мажмуа, 1444 йили Самарқанд-
да Зайнул Обидин кўчирган «Ҳибату-л-ҳақойиқ» («Ата-
бату-л-ҳақайиқ китаби»), «Меърожнома» қўлёзмалари
уйғур хаттотлик санъатининг гўзал, ноёб намуналари-
дандир. Ушбу қўлёзмаларнинг эътибор билан битилган-
лиги, нафис безаклари кишини ҳайратга солади.

Маълумки, араб ёзувли қўлёзмаларда асарнинг номи
матн ичида — муқаддима ёки таърихларда қайд этил-
ган. Бу борада уйғур ёзувли қўлёзмаларнинг ўзига хос
афзаллиги бор: уларда асарнинг оти сарлавҳа шаклида
ажратиб берилган. Бу тартиб турк китобатчилигида қа-
димдан давом этиб келаётган эди.

Қўлёзмаларда бошқа техник қондаларга ҳам амал
қилинган. Китоб саҳифаларига пойгир белгиси — бир
варақ тугагач, навбатдаги варақ шундай бошланади де-
ган мазмунда саҳифа пастига кейинги варақнинг бош-
ланишидаги бир-икки сўз қиялатиб ёзиб қўйилган.

Китоб сўнгида, агар мажмуа бўлса, ундаги йирик
асарлардан кейин таърих битилган. Таърихда қўлёзма
китобнинг кўчирилган санаси, котиби (бахшининг оти),
кўчирилган ўрни қайд этилар эди.

Ислом даври асарлари, таомилга биноан, унвон
(бисмилло) билан бошланган. Уйғур ёзувли қўлёзмалар-
да ушбу унвон араб хатида битилган, баъзан у нақшлар-
га олинган.

Умуман, Урта Осиё маданий муҳитида битилган уй-
ғур ёзувли қўлёзма китобларда қадимги турк китобат-
чилигининг анъаналарини ва кейинги давр шарқ қўлёз-
маларига хос хусусиятларни кузатиш мумкин.

КОТИБЛАР

Уйғур ёзувли манбаларда котиблар *битигачи*, *битиг-
чи*, *илымға* (~*алымға*), *бахши*, *катиб* деб аталган. Ай-
рим ёдгорликларда уларни битган котибларнинг исми

ҳам қайд этилади. Қуйида ўз даврида шуҳрат қозонган хаттотлар ҳақида фикр юритамиз.

Тархан турк моний муҳитида яшаб ижод этган котиблардандир. Унинг номи монийларнинг тавбаномаси «Хуастуанифт»да қайд этилган.

Асарнинг уйғур ёзувли Санкт-Петербург нусхаси шундай якунланади: *Бўтүрмиш тархан/түгәди ниғошақларның суйын йазуқын өкүнгү хуастуанивт* (159—160-сатрлар). Л. В. Дмитриева буни русчага «Бөтүрмиш-тархан закончил Хуастуанивт [Хуастуанифт?] — моление о грехах и прегрешениях слушателей» деб таржима қилган¹. Ж. П. Асмуссен ўзининг инглизча таржимасида матндаги *бўтүрмиш тархан түгәди...* сўзларини *Tarqan Bötürmis has ended* деб беради².

Келтирилган ҳар икки таржимада *бөтүрмиш* атоқли от, *тархан* (*тарқан*) лавозим шаклида талқин этилган: Бөтүрмиш тархан (= *Tarqan Bötürmis*) Навбатдаги *түгәди* сўзи эса «закончил» (*has ended*) деб ўгирилган. Менимча, ушбу сўзни *бөтүрмиш* эмас, *бўтүрмиш* ўқиган маъқул. Мазкур ўринда у атоқли от эмас, балки сифатдошдир (эга ва кесим муносабати бор): *бўт-вр-миш*. Қадимги туркий тилда *бўтвр-* (*бўт-* феълининг орттирма нисбат шакли) — «тугалламоқ, якунламоқ»; *-миш* — сифатдош қўшимчасидир. *Тархан* — матн битгучи (котиб, бахши, ниғўшақ?)нинг лавозими (= лақаби, унвони). Солиштиринг: *Шынғқу Шәли тутунг* исми таркибидаги *тутунг* (*тудунг*) ҳам лавозимдир. Шуни назарда тутилса, юқоридаги бирикмадан «якунлаган Тархан» деган маъно келиб чиқади.

Матндаги *түгәди* сўзи эса навбатдаги гапга тааллуқлидир. Чунки бу сўз орттирма нисбат шаклида (*түгәйти*) эмас, аниқлик нисбатда келяпти. Матнда унинг янги сатрдан бошланганлиги ҳам шу фикр тўғри эканлигини исботлайди. Туркий матнлар, одатда, ана шундай якунланган. Жумладан, «Қутадағу билиг» уйғур ёзувли нусхасининг якуни шундай: *Түгәди Қутадағу китаби тарих сәкиз қырқ үч йылда қой йыл муҳаррам айның төрти Ҳаруда.*

Демак, «Хуастуанифт»нинг якуни шундай бўлади:

¹ Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод). — Тюркологические исследования. М — Л., 1963. С. 232.

² Huastvanift Studies in Manichaeism. By Jes. P. Asmussen. ATD. Vol. VII! Copenhagen: 1965: 186:

(матни) тугаллаган Тархон. Тугади, ниғушакларнинг тавбаномаси — Хуастуанифт. Асарнинг моний ёзувли лондон нухасида бу жумла йўқ. Унинг ўрнида: *Бир йигирминч ай биш отузда* (ўн биринчи ойнинг йигирма бешиде) деган жумла келади ва шунинг билан матн якунланади. Бу жамла, чамаси, лондон нухасининг кўчирилган санаси бўлса керак.

Асарнинг Берлинда сақланаётган моний ёзувли бир нухасида *Раймаст Фарзид* иеми қайд этилган. Мазкур шахс ҳам асардан нуха битган монийчилардан бўлган кўринади.

Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши. Ҳасан Қора Сайил Шамс Ҳирот хаттотлик (бахшилар) мактабининг намояндасидир. Бизгача унинг 1439 йили кўчирган «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли ҳирот қўлёзмаси етиб келган. Бундан ташқари Ҳасан Қора Сайил Шамснинг 38 байтли қасидаси ҳам маълум. Ушбу қасида қайд этилган қўлёзма китобнинг 186—189-саҳифаларига битилган.

189-саҳифада қўлёзманинг кўчирилиш санаси ва ўрни қайд этилган таърих битилган. Ушбу таърихнинг икки гирдига қиялатиб араб хати билан форсча тўртлик ёзилган. Тўртликни Ҳасан Қора Сайил Шамс кўчирганлиги аниқ. Эҳтимол, шеър муаллифи ҳам унинг ўзи бўлуви мумкин.

Абу Малик бахши. Абу Малик бахши ҳам Ҳирот мактабининг вакили. Унинг 1436—1437 йиллар уйғур хатида кўчирган қўлёзма китоби маълум. У ҳозир Париждаги Миллий кутубхонада (Suppl. Turc, 190) сақланмоқда. Қўлёзмага икки йирик асар битилган.

Унинг биринчи асари форсча «Наҳжу-л-фарадис» атли асардан туркийга «Меърожнома» номи билан таржима қилинган.

Қўлёзма китобнинг иккинчи асари «Тазкирайи авлиё»дир. У Фаририддин Атторнинг форсча «Тазкирату-лавлиё» асарида таржима қилинган. Асар ниҳоясида битилган таърихда матни кўчирган котибнинг исми қайд этилади: *Эмди тазкирада битилган машайх авлийаларнинг ҳикаят сўзлари тугәтилди. Тарих сәкиз йүз қыркәти ат йыл жумаду-л-ахира айның оныда Ҳәрудда Абу Малик бахшы битидим.*

Мансур бахши. Мансур бахши Яздда яшаб ижод этган машҳур хаттот ва шоирдир. Мансур бахши уйғур хатида кўчирган икки қўлёзма китоб маълум. Уларнинг

бири 1431 йили кўчирилган мажмуа бўлиб, ҳозир Бри-тан Музейида *Ог. 8193* рақами остида сақланмоқда. Бахшининг уйғур ҳарfli иккинчи қўлёзмаси 1434 йили кўчирилган «Бахтиёрнома»дир. 148 варақли ушбу китоб якунида шундай таърих битилган: *Қутлуғ болсун тарих сэкиз йүз отуз сэкиздә ташушқан йыл зулҳижжа айнынг аввалында Мансур бахшы битиди.*

Кейинги китоб ҳозир Оксфорд, Бодлеан кутубхонаси (598) да сақланмоқда.

Мансур бахшининг 14 байтли қасидаси ҳам маълум. Қасида *Ог. 8193* рақамли мажмуага киритилган.

Али Шоҳ бахши. Али Шоҳ бахши Хайдарнинг «Маҳзану-л-асрор» асарини уйғур хатида кўчирганлиги маълум. Павел де Куртейлнинг ёзишича¹, уйғур ёзувли ушбу қўлёзма Техронда сотиб олиниб Парижга келтирилган. У 55 саҳифадан иборат бўлган. Лекин ҳозир ушбу қўлёзма йўқолган.

Зайнул Обидин бахши. Зайнул Обидин (Зайнул Обидин бин Султонбахт Журжоний Хусайний) Самарқанд уйғур ёзуви хаттотлик мактабининг машҳур намояндасидир. Унинг тубандаги қўлёзмалари маълум:

1. Адиб Аҳмад «Хибату-л-ҳақойиқ» (=Атабату-л-ҳақойиқ) асарининг самарқанд (А) нусхаси. Уйғур ёзувли ушбу қўлёзмани Зайнул Обидин 1444 йили кўчирган. Қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида (4012) сақланмоқда.

2. Р. Р. Аратнинг ёзишича², Истанбул Тўпқопи саройи кутубхонасида 2172 рақамли мажмуа сақланмоқда. Мажмуадан ўша давр пешқадам хаттотларининг ижод намуналари ўрин олган. Унда араб ёзувида битувчи хаттотларнинг матнлари билан бир қаторда Зайнул Обидиннинг уйғур ёзувли матни ҳам бор. Матн қўлёзманинг 576—58 а саҳифаларидан ўрин олган шоир Амирийнинг маснавийда битган «Даҳнома» асарининг бош қисмидир. Уйғур ёзувли ушбу матннинг 1—2, 13—14, 25—26 сатрлари йирик ҳарфларда, қолган сатрлар эса нисбатан майдароқ ҳарфларда³. Ушбу намунадан кейин берилган араб ҳарfli матида котибнинг номи ҳам қайд этилган.

¹ A. Pavet de Courteill *Mirâdj-nameh...* Paris, 1882. S. 18.

Ушбу китобда «Маҳзану-л-асрор»нинг бир бети, В. Радловнинг «Кудатку-Билик» (факсимиле уйғурской рукописи. СПб. 1890) китобида асар тўрт саҳифасининг фотонусҳаси келтирилган.

² *Edib Ahmed b. Mahmud Yûkneki. Atebetül-hakayik*, S. 23—26:

³ Ана шу саҳифаларнинг суратига қаранг: Уша китоб, 25—26-б.

Ушбу мажмуага Зайнул-Обидин матнининг киритилганлиги унинг машхур хаттот сифатида тан олинганлигининг белгисидир.

3. Мир Ҳайдарнинг «Махзану-л-асрор» отли асарининг уйғур ёзувли нусхалари ҳам маълум. Ушбу нусхалардан бирини Зайнул Обидин кўчирган. 33 байтли бу матн Самарқандда 1444 й. кўчирилган деб тахмин қилинади.

4. Мир Ҳайдарнинг «Махзану-л-асрор»дан бошқа уйғур ёзувида битилган 30 байтли қасидаси ҳам бор. Қасида гоаят гўзал бир хатда ёзилган бўлиб, Техрон кутубхонасида сақланаётган мажмуададир. Матни Зайнул Обидин бахши кўчирган.

Абдулраззоқ бахши. Шайхзода Абдулраззоқ Истанбулда яшаб ижод этган шоир ва бахшидир. Унинг бизгача етиб келган матнлари ўзига хос: баъзи матнлар уйғур хатида битилиб, ҳар бир сатри араб ҳарфлари билан изоҳланган, баъзилари ёлғиз уйғур хатида. Шунингдек, котибнинг фақат араб хатида кўчирган матнлари ҳам маълум.

Абдулраззоқ бахшининг уйғур ёзувли матнлари қуйидагилар:

1. «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг 1480 йили кўчирилган Истанбул нусхаси. Бу матн уйғур хатида ёзилиб, остида араб хати билан изоҳланган.

2. Мир Ҳайдарнинг «Махзану-л-асрор» асари. Уйғур ва араб ёзувли ушбу матн «Ҳибату-л-ҳақойиқ» истанбул нусхаси киритилган мажмуанинг иккинчи асаридир.

3. Мавлоно Лутфийнинг 9 ғазали (уйғур ва араб ёзувида).

4. Саккокийнинг 3 ғазали (бу ҳам ҳар икки ёзувда).

5. Абдулраззоқ бахшининг тўртликлари (туяқлар). Ёлғиз уйғур ҳарfli ушбу тўртликлар «Қутадғу билиг»нинг ҳирот қўлёзмасига илова қилинган.

Яна Истанбулда битилган, лекин котиби номаълум бўлган уйғур ёзувли айрим матнларни ҳам Абдулраззоқ бахшига нисбат берилади. Чунончи:

1) «Қутадғу билиг» ҳирот қўлёзмасининг бош қисмидаги бол шўрва тайёрлаш йўруғини ҳам Абдулраззоқ бахши кўчирган деб тахмин қилиш мумкин.

2) 1472 йили устда уйғур, ост сатрида араб ҳарфлари билан битилган Султон Маҳмуд ёрлиғи. Ушбу матн ҳозир Истанбул Тўпқони саройи архивида (11980—А) сақланмоқда.

3) Тўпқони саройи архивидаги уйғур ва араб ёзуви-

да битилган 11980—В рақамли муаллифи номаълум қасидани ҳам Абдулраззоқ кўчирган деб тахмин қиладилар.

4) Тўпқопи саройи архивида 11980—С рақами остида сақланаётган устда уйғур, остда араб ҳарфлари билан кўчирилган Лутфийнинг ғазали.

5) Тўпқопи саройи архиви 11980—Д да сақланаётган матн (уларнинг бошламалари уйғур хатидадир) ҳам Абдулраззоқ қаламига мансуб деган тахмин бор.

«УҒУЗНОМА» ДОСТОНИ

Туркий халқлар адабиёти тарихида Уғуз хоқон ҳақидаги ривоятлар кенг тарқалган эди. Ушбу ривоятларнинг айримлари бизгача турли версияларда ёзма парчалар ҳолида ёки йирик тарихий, тарихий-бадий асарлар таркибида етиб келган.

Уғуз хоқон ривоятларидан бири уйғур хатида битилган бўлиб, «Уғузнама» ёки «Уғуз хоқон достони» номи билан машҳур (қисқартмаси УОД).

Тарихчи Фазлулла Рашидиддиннинг форсча «Жомеут-таворих» асарида Уғуз хоқон ҳақидаги ривоятнинг бошқа бир версияси келтирилади¹.

У. Серткаянинг ёзишича², «Таворих-и жиҳонгушой» асари Чингизхон даврига оид қисмининг туркий таржимасида («Чингизхон тарихи таржимаси») ҳам Уғуз ривояти мавжуд (ЧТТ). Мазкур таржима қўлёзмасини А. Грюнведель Турфон экспедицияси чоғида (1902—1903) толиб, Берлин фондига келтирган. Лекин қўлёзма иккинчи жаҳон уруши даврида йўқолган. Тасодифни қарангки, Р. Р. Арат қўлёзма йўқолмасдан аввал матн фотонусхасини олдириб, унинг айрим ўринларини латин ва араб ёзувларига кўчириб улгурган эди. У. Серткая уни Р. Аратнинг фотонусхаси ва матни асосида транскрипция ва изоҳлари билан чоп эттирди³. Мазкур матнда Уғуз хоқон ривоятининг бош қисми, орадаги айрим ўринлар ва якуни йўқ. Муҳими шундаки, матн давомида

¹ Рашид-ад-дин. Джами ат-таварих: I. часть I. М. 1968.

² Sertkaya O. F. Oguz Kagan destani üzerine bazı mülahazalar. Türk Dili Arastirmalari yilligi-Bulleten 1992' den ayribasim. Ankara., 1995. S. 10.

³ Уша жойда.

Ўғуз хоқон достониининг айрим сатрлари уйғур хатида битилиб, остида араб ёзувли изоҳи берилган¹.

Мирзо Улугбекнинг форсча «Тарих-и арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») китобининг биринчи бобида ҳам Ўғуз хоқон ривояти келтирилган (ТАУ)².

Ўғуз хоқон қиссаси Абулғозий Баҳодирхон (1603—1664)нинг «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асарларидан ҳам ўрин олган (ШТ)³. Муаллифнинг «Шажарайи тарокима»да таъкидлашича, эл ичида Ўғуз хоқон дostonлари кенг тарқалган эди (*бизнинг ичимизда Оғузнома көп турур*). Шунингдөк, Абулғозий тарихий китобларда битилган Ўғуз қиссаларидан ҳам хабардор эди. У ўз асарларида Ўғуз тарихини мавжуд версияларга суянган ҳолда ёзди. «Жоме ут-таворих»нинг туркий таржимаси («Жоме ут-таворих-и жалоирий»)да, Язичи-зода Алининг усмонли туркча «Тарих-и ол-и салжуқ» аса-рида ҳам Ўғуз ривояти берилган⁴.

Баъзи луғатларда ҳам «Ўғузнома»дан олинган ми-соллар учрайди. Шулардан бири 1407 йили тузилган «Хитойча-уйғурча сўзлик»дир⁵.

Мирза Маҳдихоннинг «Санглоҳ» аса-рида ҳам Ўғуз хоқон достонидан мисол келтирилган⁶. Мана ўша мисол: *Оғузхэн онг йақада алты ақ бргә тиктүрди. Башына ал-тун тофуқ (тошуқ) бэркиткән қырқ қулач йығачны тик-түрди.*

Келтирилган мисолдаги *тофуқ* УОД да *тағуқ* шакли-

¹ Sertkaya O. F. Islâmi devrenin uygur harfli eserlerine toplu bir bakis, S. 7.

² Асарнинг ўзбекча таржимасига қаранг: Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норқулов ва М. Ҳасаний таржимаси. Тошкент, 1994. 42—53-б.

³ Қононов А. Н. Родословная туркмен — сочинение Абу-л-гази хана Хивинского. М.—Л., 1958 (Критический текст);

Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. Нашрга тайёрловчи Қ. Маҳмудов. Тошкент, 1995; Яна шу муаллиф. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар Қ. Маҳмудов, Қ. Муниров. Тошкент, 1992.

⁴ Sertkaya O. F. Oguz Kagan destani üzerine bazı mülahazalar, S. 9—10.

⁵ Қаранг: Шербек А. М. Огуз-наме. Муҳаббат-наме. М., 1959. С. 105—106; Өмірәлиев Қ. «Оғуз қаған» ескерткішінің текс-тологиясы. Ескі туркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы. 1983. 63—72-б.

⁶ Бу ҳақда Уз ФА Қўлөзмадар институти ходимларининг илмий конференциясида (1994 йил, 7 январь) Б. Ҳасанов маъруза қилиб, мулоҳаза юритди. Мен унинг ана шу ахборотидан фойдаландим.

дәдир. «Санглоҳ»да эса **ف** ҳарфи билан ёзилган. Маълумки, «Девону луғатит турк», «Қутадғу билиг»нинг наманган нусхаси, туркий Тафсирда **ف** ҳарфи **ф** билан бир қаторда туркий сўзларда **w** товушини ҳам ифодалайди. Унинг ана шу вазифасини назарда тутиб, мисолдаги *тофуқ* ни *тошуқ* шаклида ўқиган маъқул.

Ўғуз хоқон ривоятларининг энг кўҳна версияси УОД дир¹. Ушбу дoston мазмунига кўра бошқа ривоятлардан ажралиб туради. Матннинг тили ҳам кейинги даврларда яратилган туркий версиялари тилидан анча фарқли. УОД ҳозир Парижда Миллий кутубхонада (Suppl. Turc, 1001) сақланмоқда. Қўлёзмада дostonнинг бош қисми ҳам,якуни ҳам учрамайди. Матн 42 саҳифа (21 ва рақ)дан иборат. Ҳар саҳифасига уйғур ёзувли матн 9 қатордан битилган, жами 376 сатр (охирги бетида 2 қатор кам).

Қўлёзманинг безаклари йўқ. Биринчи саҳифасида иккинчи қаторнинг бошроғига *Анунг ангағусы ошбу турур*. Унинг қиёфаси шундай жумласидан кейин ҳўкиз расми чизилган. Бешинчи бет тўққизинчи қаторининг чап ёнида *Шунгқарнунг ан(а)ғусы ошбу турур* (Шунқорнинг қиёфаси шундай) жумласининг ёнгинасида шунқор расми бор. Олтинчи бетда тўртинчи қаторнинг ўртасида *Тақы қыйатнынг ангуғусы ошбу турур* (Яна қиётнинг қиёфаси шундай) деган жумладан сўнг яккашоҳ ҳайвоннинг тасвири туширилган. Қўлёзмадаги мазкур расмларнинг жойлашув ҳолати ва ҳарфларнинг ўта ёйиқлиги матн ўнгдан чапга эмас, балки тик шаклда — тепадан пастга қараб ёзилганидан далолат беради.

Қўлёзманинг битилган санаси маълум эмас. Бу хусусида турли фикрлар мавжуд: айримлар у XIII асрнинг охири XIV аср бошларида кўчирилган деса, бошқалар XV аср қўлёзмаси деб қарайди. Муҳими шундаки, матннинг хат услуби ўзига хос бўлиб, уйғур ёзувли бошқа битигларда учрамайди. У 1393 йили Тўхтамишхоннинг поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиги хатига бир оз ўхшайди. Фақат Тўхтамиш ёрлиги ўнгдан чапга қараб ёзилган. Ҳарқалай, УОД XIII—XIV асрларда кўчирилган кўринади.

«Ўғузнома» — насрий дoston. Лекин, ора-ора шеъ-

¹ Нашрларига қаранг: *Шербек А. М.* Кўрсатилган асар, 15—110- б; XI—XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлари. Нашрга тайёрловчилар Қ. Маҳмудов, Қ. Содиқов, Тошкент. 1994. 96—117- б.

рий бандлар, қофияли жумлалар (сажъ) ҳам учрайди. Бу жиҳати билан у ҳозирги ўзбек халқ дostonларига яқин туради. Асардан қуйидаги парчага эътибор берайлик:

...Тойдан сонг Оғуз қаған бэглэргә, эл-күнлэргә жарлық бэрди, тақы дэди-ким:

Мэн сэнлэргә болдум қаған,
Алалынг йа тақы қалқан,
Тамға бизгә болсун буйан,
Қөк бөри болсунғыл уран.
Тэмүр чыдалар бол орман,
Аш йэрдә йүрүсүн қулан.
Тақы талуй тақы мүрән,
Кун — туғ болғыл, көк — қурықан, — дэб дэди.

Мазмуни: Тўйдан сўнг Уғуз хоқон бекларга, эл-улусга ёрлик бериб, деди:

Мен сизларга бўлдим хоқон,
Ей ва қалқонни қўлга олайлик.
Эзгуликлар бизга тамға бўлсин.
Қўк бўри — жанговор белгимиз бўлсин.
Тамир найзалар — бўл ўрмон,
Ов ерда қулонлар юрсин,
Яна дарё ва денгиз (тўлқинланиб турсин).
Кун — туғ бўлгил, кўк чодиримиз, — деб айтди.

Уғуз хоқон ривоятларининг бошқа версиялари ҳам шундай тузилган: Жумладан, форсча ТАУ ёки ШТ да ҳам ора-ора шеърий байтлар учрайди.

УОД хоқон аёлининг фарзанд кўриши — Уғузнинг туғилишидан бошланади. У қирқ кунда вояга етиб йигит бўлади. Дostonда Уғузнинг йигитликдаги портрети шундай: *Адағы уд адағы-дәг, бэлләри бөри бэлләри-дәг, йағры киш йағры-дәг, көкүзү адуғ көкүзи-дәг эрди. Бэ-дәининг қамағы туг түлүкүг эрди* — Оёғи буқа оёғидек, беллари бўри белларидек, яғрини сувсар яғринидек, кўкси айиқ кўксидек эди. Бутун баданини тук босган эди.

Асарда туркларнинг қадим инонч-эътиқоди, тасаввурлари акс этган. Уғуз Кўк тангри (осмон тангриси)га эътиқод қилади. Дostonда тасвирланган воқеа-ҳодисалар туркийларнинг ана шу эътиқод-инончи билан боғлиқ. Уғуз хоқон кўнларнинг бирида Кўк тангрига сиғинаётган чоғда, атрофни қоронғилиқ босиб, кўкдан бир ёруғ тушади. У кундан аён, ойдан ҳам равшан эди. Шу

пайт унинг ичида бир гўзал қиз пайдо бўлиб, Уғузга маъқул тушади, унга уйланади. Йиллар ўтиб уч ўғил кўради. Фарзандларга Кун, Ой, Юлдуз деб от қўядилар. Иккинчи хотинини эса овга чиққанда улкан дарахт ковагида учратади. Унга ҳам уйланиб, уч ўғил кўради. Уғилларни Кўк, Тоғ, Денгиз деб атайдилар.

Асарда кўк бўри (тажрибали, кекса бўри) образи алоҳида ўрин тутади. Маълумки, қадим туркларда бўри тотем ҳисобланган, улар бўрига ҳурмат билан қараганлар. Достонда ана шу қарашлар ҳам ўз ифодасини топган. Уғуз хоқон лашкарларини жангга чорлар экан, «кўк бўри — жанговор шiorимиз бўлсин» дея даъват қилади (юқоридаги шеърий парчага қаранг). Бўри Кўк тангрининг элчиси бўлиб унга мадад беради. Кунларнинг бирида Уғуз хоқоннинг чодирига кундек ёруғ тушди. Ул ёруғдан кўк тусли, кўк ёлли катта бир эркак бўри чиқди. Уша бўри Уғузга жангда мадад беражагини билдирди. Кўк ёлли бўри черикка йўл бошлаб боради. У бошлаган йўлда Уғуз аскарлари ғалаба қилади. Бўри тўхтаган ерда у ҳам тўхтади. Шу ерда қаттиқ жанг боради. Жангу жадал аёвсиз кечса ҳам, Уғуз қўшини енгади.

Асар давомида хоқоннинг ҳарбий юришлари ҳикоя қилинади. Айрим туркий қавмларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ ажойиб ривоятлар келтирилади.

Уғузхон ривоятларининг энг қадимийси УОД кейинги ривоятлардан фарқ қилди. Шу ўринда ривоятларнинг муҳим мотивларини ўзаро қиёслаб кўрайлик. Уларнинг муҳим фарқлари қуйидаги белгиларида яққол намоён бўлади.

УОД да асарнинг бош қисми йўқ. Шунинг учун мазкур версияда Уғузнинг шажараси аён эмас. Кейинги ривоятлардан Уғуз шажарасини тиклаш мумкин: У Ефасга бориб туташади. Чунончи, ТАУ да унинг шажараси шундай берилган: *Оғузхан ибн Қарахан ибн Моғулхан ибн Алмужаннахан ибн Куйүкхан ибн Дибадқуйхан ибн Абулчахан ибн Түркхан ибн Йафас алайҳиссалэм ибн Нуҳ алайҳиссалам*. Еки ШТ да: *Нуҳ → Йафас → Түрк → Тутāk → Амулчахан → Бақуй → Дэбхан → Көкхан → Алинчахан → Моғул → Қарахан → Оғузхан*.

УОД да Уғуз Кўк тангрисига эътиқод қилади. Бошқа ривоятларда эса тангрининг бирлигига имон келтиради. Чақалоқ туғилишиданоқ онасининг тушига кириб, уни ҳам мусулмон бўлишга даъват этади. ТАУ ва ШТ да ёш фарзанднинг тили «аллоҳ» калимаси билан чиқади.

Уйланганда мусулмон бўлмаган хотинларидан узоқлашади, мусулмон бўлган кенжа хотини билан қовушиб, ундан фарзандлар кўради.

УОД да Уғуз афсонавий қиёт (яккашоҳ) билан жанг қилади. Бошқа ривоятларда эса қиёт воқеаси учрамайди. Ёки УОД да кўк бўри образи мавжуд Кейинги ривоятларда бу образ берилмаган.

Кейинги ривоятларда Уғуз отаси Қорахон билан жангга киради, уни енгиб тахтини ўзи олади. УОД да Қорахон образи йўқ.

УОД да биринчи хотинини кўкдан тушган нурда учратиб, унга уйланади. Иккинчи хотинини эса овга чиққанда кўл ўртасидаги дарахт ковагида учратади. Фарзандларини ҳар икки хотинидан кўради. Кейинги версияларда эса Уғуз амакиларининг қизига уйланади. Фарзандининг олтовини ҳам амакисининг қизидан кўради.

Умуман, ривоятларда бундай фарқларни кўплаб кузатиш мумкин.

Табий, ривоятларни ўзаро бирлаштириб турувчи мотивлар ҳам оз эмас. Бунга тубандагилар мисол бўла олади.

Жумладан, ривоятларнинг барида Уғуз олти фарзанд кўради. Фарзандларини космогоник ва табиатдаги улуғ нарсаларнинг номлари билан атайдилар: КУН, ОЙ; ЮЛДУЗ, КҮК, ТОҒ, ДЕНГИЗ.

Уғуз хоқон ривоятларининг барида туркий халқларнинг тарихи ҳақида сўз боради, айрим қавмларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ қиссалар келтирилади. Баъзи дostonларда қавм номларининг этимологик изоҳлари ҳам берилган. Келиб чиқиши ҳақида маълумот берилган қавмлар тубандагилар:

УОД	ЧТТ	ТАУ	ШТ
<p>қилчақ</p> <p>қағарлығ (<қағар+лығ) қанғалуқ (<қанға+луқ)</p>	<p>қылчақ: йығач қабуғига чорғаган учун атыны қылчақ қойды</p> <p>қарлуқ (<қар+луқ)</p> <p>қанғлий: түркләр арабаны қанғлий дэрләр.</p>	<p>қылчақ: қабуқ сўзидан. Қабуқ — бир дарахт номи, ичи ғовак бўлади.</p> <p>қарлық (<қар+лық)</p> <p>қанқлы — ақллилик, фаросатлилик маъносидадир</p>	<p>қылчақ ~ чылчақ: қадим түрк тилиндә ичи қувыш ағачны қылчақ дэрләр қарлық (<қар+лық) қанқлы: арабаға қанқ ат қойдылар..</p>

қалач
(<қал, ач)

халач (<хал,
ач)

уйғур

халаж — «қо-
либ кетма»
маъносида
уйғур — боғла-
моқ, аҳду най-
мон боғламоқ
чийурға — тур-
кийда «қатор»
маъносина бе-
ради.

йүруганда
қанық қылыб
аваз қылур,
аны йасаған
кишини қанық-
лы тәдиләр
қалач ~ халач
(<қал, ач)
уйғур: йапыш-
ғур маънисына
турур: сүт
уйыды.

Қайд этилган ҳамма ривоятларда Уғуз турклар тарихида ўтган улуғ хоқон сифатида тасвирланади. Туркларнинг энг кекса қавмлари унинг даврида шаклланган. Булар: уйғур, қипчоқ, қарлуқ, қангли, халач.

ЧТТ да асар қахрамонининг номи Ағуз шаклида қўлланган. Ривоятда таърифланишича, Тангри Қорахонга бир ўғил берди, бағоят саҳибжамол эди. У уч кунга қадар онасининг кўкрагини оғзига олмади. Чақалоқ аёл тушига кириб: «Агар сен ер ва кўкни яратган бир Тангри таолога иқрор қилсанг, сенинг сутингни қабул қулурман», — деди. Тонг отгач, аёл чин эътиқоди билан Тангри таолага нймон келтирди. Шундан сўнг ўғлон хотин-сутини рағбат қилди. Ривоятда ўғлон исми Ағуз дейилишининг боиси шундай изоҳланади: ...турклар бағлаган сутни ағуз дэрләр. Ол оғланны тақы ағузга охшатып анасы атасы ағуз дэп ат қойдылар. Чоғиштиринг, Маҳмуд Кошғарийда: ағуж ~ ағуз — оғиз, оғиз сути¹. Ёки ҳозирги ўзбекчада: оғиз, оғиз сути — сигирнинг биринчи сути. УОД да «аёлнинг биринчи сути» оғуз шаклида қўлланган: Ошул оғул анасының көкүзүндүн оғузны ичиб мундун артыграқ ичмади, йиг эт, аш, сүрмә тиләди — Уша ўғил онасининг кўксидан оғиз сутини эмиб, ундан ортиқ эммади. Хом гўшт, овқат, май сўради.

Манбалардан англашиладики, ривоятларда улуғ хоқон сифатида таърифланган Уғуз исмининг этимологияси «оғиз, оғиз сути» (ағыз ~ оғуз) маъносига уйғунлашади.

Бизгача етиб келган Уғуз хоқон (= Ағуз хон) ҳақида-

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I, 80- б.

ги ривоятларни ўзаро қиёслаш тубандаги мулоҳазаларни билдиришга имкон беради.

УОД да туркий халқларнинг Кўк тангри (шаманлик) давридаги инонч-эътиқоди, қарашлари акс этган. Асарда Уғузнинг Кўк тангрига эътиқод қилуви, фарзандларга космогоник ва хайбатли парсаларнинг номи берилганлиги, кўк бўри образининг учраши туркларнинг исломдан анча бурунги, хусусан, кўк тангри инончи муҳитидаги тасаввурларининг ифодасидир.

Шунингдек, дostonда ёруғлиқ ҳам етакчи ўрин тутди. Кўкдан тушган ёруғлиқ орасида соҳибжамол қиз пайдо бўлиб, Уғуз унга уйланади. Ундан туғилган ўғилларга космогоник номлар қўйишади. (Кун, Ой, Юлдуз). Уғуз чодирига ёруғлиқ тушиб, ичида кўк бўри пайдо бўлади ва хоқонга мадад беради. Бу ўринда кўк бўри (бўз бўри) образи кўк тангри инончига боғланади. Унинг ёруғлиқ орасида пайдо бўлиши эса монийликнинг таъсиридир. У. Серткая Уғузнинг Ой хоқондан туғилганлиги, кўк бўрининг нур орасида пайдо бўлганлигини назарда тутиб УОД моний динидаги уйғурлар орасида шаклланган деган фикрни билдиради¹.

Дostonда акс этган кўк турк, монийлик каби турли қарашларнинг таъсирдан англашиладики, ушбу версиянинг асоси кўк тангри муҳитига илдиз отган. Шарқий турклар монийликни қабул қилганларидан сўнг, дoston қайта ишланиб, янги муҳитга мослаштирилган: қадимий мотивлар монийликнинг тасаввурлари билан бойитилган. Айтиш мумкинки, УОД Уғуз дostonининг монийлик даврида қайта ишланган, туркларнинг шу кезга қадар бўлган эътиқод ва тасаввурларини синкретик ҳолда мужассамлаштирган версиясидир.

Уғузхон ҳақидаги ривоятлар ислом муҳитида ҳам кенг тарқалди. Муҳими шундаки, бу даврда қадимий ривоятлар қайта ишланиб, янги версиялари юзага кела бошлади. Бизга маълум бўлган кейинги ривоятлар дostonнинг ана шу жараёнда шаклланган версияларидир. Кейинги версиялар замон таъсирига қанчалик берилмасин, ривоятда акс этган давр, унинг муҳим сюжети ўша ўша сақланиб қолаверди.

Тарих китобларида Уғуз турклар тарихида ўтган хо

¹ *Sertkaya O. F. Oguz kagan destani üzerine bazı mülahazalar*, S. 14:

қонлар шажарасида туради. Ривоятларда тасвирланувича, унинг ҳукмронлик даври кекса туркий қавмларининг шаклланаётган босқичига тўғри келади. Шунинг учун айрим тадқиқотчиларнинг Уғуз хоқон Чингизхоннинг бадий адабиётдаги образидир деб қарашлари мутлақо асоссиздир. Уғуз хоқон туркий оғзаки адабиётнинг жуда қадим давларида шаклланган образдир. У даврлар оша оғиздан-оғизга ўтиб, туркларнинг турли тасаввурларини ўзида акс эттириб, бадий жиҳатдан тақомиллашиб келган.

Достон турли диний муҳитда қайта ишланиб, шу даврга мослаштирилган. Бу эса, ўз навбатида, асарнинг асрлар оша яшашига имкон берди. Ўзбек халқ оғзаки ижодида Хоразм адабий муҳитида ҳатто XVII асрда ҳам ушбу ривоятлар кенг тарқалган эди. Буни Абулғозий ҳам ўз асарларида алоҳида таъкидлайди.

Асар туркий адабиётда турли версияларда тарқалган. Бизга маълум версияларининг энг қадимийси УОД дир. Уғуз хоқон ҳақидаги бошқа ривоятлар эса ислом даврида қайта ишланган версиялар дейиш мумкин. Мазкур ривоятлардаги мотивларнинг ўзаро яқинлиги улар учун ягона манба — ривоятнинг ислом даврида қайта ишланган варианты асос бўлганидан далолат беради.

МОНИЙЧИЛАРНИНГ ТАВБАНОМАСИ — «ХУАСТУАНИФТ»

«Хуастуанифт» илк ўрта асрлар монийлик фалсафасининг муқаддас асари бўлиб, эроний, сугдий, туркий, хитойча версияларда тарқалган эди. Унинг туркий версияси диний-фалсафий асар бўлиши билан бир қаторда, монийлик даври турк адабиётининг ҳам қимматли обидасидир.

«Хуастуанифт» бизгача уйғур ва моний ёзувли қўлёзма нусхаларда етиб келган. Қўлёзмалари ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлинда сақланмоқда.

1. «Хуастуанифт»нинг Санкт-Петербургда сақланаётган уйғур ёзувли нусхаси. Ушбу қўлёзма Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида. Матн уйғур хатининг классик китобат услубида ўрама қоғозга эътибор билан битилган. Лекин матннинг бош қисми чириб, титилиб кетган. Сақланиб қолгани 160 сатрдан иборат.

Қўлёзмани 1908 йили А. А. Дьяков Турфон яқинидаги Остона деган жойдан топган.

2. Асарнинг Британ Музейида сақланаётган қўлёзмаси. Ушбу нусха моний хатида бўлиб, уни А. Стейн 1907 йили Дунхуандан топган. Мазкур қўлёзмада ҳам асарнинг бошланиши йўқ. Матннинг жами 338 сатрдир.

3. Берлинда сақланаётган нусхалар. Улар асар узиндилари (фрагментлар) бўлиб, моний ва уйғур ёзувларидадир. Чунончи, Т II Д 178; ТМ 303 (М 153); ТМ 183; М 172; М 443 рақамли узиндилар моний; Т II У 60; ТМ 343 рақамлилари уйғур хатида битилган.

Берлин узиндиларини 1907 йили А. Грюнведел Турфондан топган.

«Хуастуанифт» нинг Берлин ва Лондонда сақланаётган нусхаларини дастлаб А. Лекок нашр эттирган эди. У Берлиндаги қўлёзма матнларни факсимили, транскрипцияси, немисча таржима ва изоҳлари билан Берлинда (1910), Британ Музейида сақланаётган нусхани факсимили, транскрипцияси, инглизча таржимаси ва изоҳлари билан Лондонда эълон қилдирди (1911).

Асарнинг Санкт-Петербургда сақланаётган нусхасини эса биринчи бўлиб В. Радлов нашр эттирди. У 1909 йили мазкур матни немисча таржима ва изоҳлари билан, кейинчалик (1911) асарнинг уйғур ёзувли нусхасида тушиб қолган қисмини А. Лекок нашри асосида тўлдириб, немисча таржимада эълон қилди.

Едгорликнинг уйғур ёзувли нусхаси асосидаги матнини русча таржимаси билан С. Е. Малов ҳам ўз китобига киритган.

Туркийшуносликда «Хуастуанифт»нинг йиғма матни ҳам яратилган. Уни русча таржимаси билан Л. В. Дмитриева амалга оширди (1963). Асарнинг қиёсий матнини инглизча таржима, изоҳ ва тадқиқоти билан Ж. П. Асмуссен ҳам яратди¹.

Асарнинг кўп нусхада, айниқса, уларнинг икки хил ёзувда тарқалганлиги ўта муҳимдир. Одатда, турк моний жамоаларида (тор доирада) диний асарлар кўпроқ моний хатида битилар эди. «Хуастуанифт» нинг моний

¹ Қаранг: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951. С. 108—130; Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод).—Туркологические исследования. М.—Л., 1963. С. 214—232; Huastvanift Studies in manichaeism. By Jes P. Asmussen. ATD. Vol. VII. Copenhagen, 1965.

Бошқа нашрлар рўйхатиغا қаранг: Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. XXXI.

ёзувидагина эмас, уйғур хатида ҳам битилганлиги ўз даврида асарга эътибор кучли бўлганидан далолат беради. Асарнинг илк нусхалари, чамаси, моний хатида битилган. Кейинчалик улар билан ёнма-ён уйғур ҳарфли нусхалар ҳам пайдо бўла бошлади.

Олимларнинг фикрича, «Хуастуанифт» аввал қадимги эроний тилларнинг бирида яратилган. Кейинчалик, моний таълимотини кенгроқ ёйиш мақсадида, бошқа тилларга, хусусан, қадимги туркийга ҳам ўгирилган. Лекин унинг туркий тилга таржима қилинган вақти номаълум.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, турклар орасида монийликнинг кенг ёйилуви уйғур хоқонлиги даврига тўғри келади. Бу кезларда унинг мавқеи ортиб, давлат дини миқёсига кўтарилган эди. 840 йили хоқонлиқ парчаланиб, уйғурлар Тарим водийсига кўчади ва у ердаги маҳаллий турклар билан бирлашиб янги давлат барпо этадилар. Шу кездан бошлаб улар такрор буддийликнинг таъсирига берилдилар. Лекин монийлик турк муҳтида тамоман йўқ бўлиб кетмади. Унинг қолдиқларини кейинги юзийликларда ҳам учратиш мумкин. Чунончи, Абу Райҳон Беруний бу хусусда ёзади: «Моний даъватини қабул этганларнинг унга мансуб қолдиқлари бўлиб, уларнинг Самарқанддаги машҳур собийлар гуруҳидан бошқаси ислом шаҳарларининг бирон жойида жам бўлишлари мумкин бўлмайдиган даражада тарқалиб кетганлар. Ислом мамлакатидан ташқарида эса шарқ туркларининг, хитой, тибат аҳолисининг аксари, ҳиндларнинг баъзилари моний дини ва мазҳабидалар»¹. Бундан кўринадики, ҳатто Беруний замонида ҳам ислом таъсиридан йироқ ўлкаларда монийчи турк жамоалари яшаган. Лекин «Хуастуанифт» турклар орасида монийлик кенг ёйилган ва ижтимоий-маданий ҳаётда унинг мавқеи юқори бўлган даврларда (тахминан VIII аср) туркий тилга таржима қилинган дейиш мумкин. Асар тилининг кўк турк (урхун-енисей) ёдгорликлари тилига жуда яқинлиги, уйғур ёзувли нусханинг хат услуби, шунингдек, тавбаноманинг моний ёзувидаги нусхалари кенг тарқалганлиги ҳам шундан далолат беради.

Бизгача етиб келган асар нусхаларининг ҳеч бири

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I. Тошкент. 1968. 242—243- б.

тулик эмас. Шунга қарамай, муайян нусха бошқа бир қўлёзмада тушиб қолган бўлагини тўлдиради.

Асар қўлёзмалари нчида нисбатан бутун Лондон ва Санкт-Петербургда сақланаётган нусхалардир. Лекин ҳар икковининг ҳам бош қисми йўқ. Чунончи, Санкт-Петербургда нусхасида биринчи бўлим ва иккинчи бўлимнинг бошланиши учрамайди. Сақланган матннинг дастлабки 7—8 сатри ҳам пароканда: чириб, титилиб кетган. Ушбу сатрлардаги жумлаларни бошдан-охир тиклашнинг имкони йўқ. Лондон нусхасида ҳам асарнинг биринчи бўлими учрамайди. Матн иккинчи бўлимдан бошланади (унинг ҳам аввалги олти-етти сатри уринган). Бироқ, ушбу икки қўлёзманинг охири бут.

Едгорликнинг Берлинда сақланаётган нусхаларидан бирида (Т. II. Д. 178 рақамли матн) юқоридаги икки қўлёзманинг бошида тушиб қолган бўлаги мавжуд. Лекин иккинчи бобнинг ўрталарида матн узилиб қолган. Яна ўн тўрт ва ўн бешинчи бўлимларнинг бир қисми ҳам бор. Лекин унда асарнинг якуни учрамайди.

Берлинда сақланаётган бошқа узиндилар Санкт-Петербургда ва Лондон нусхаларининг айрим жойларига тўғри келади.

Матн давомида нусхалараро фарқлар ҳам кузатилади. Лекин ушбу фарқлар у қадар катта эмас. Бу эса, ўз навбатида, асарнинг мавжуд нусхалари деярли бир давр ва ягона адабий муҳитда кўчирилган дейишга имкон беради.

Асарнинг тузилиши хос хусусиятга эга бўлиб, монийлик даври адабиётида кенг тарқалган тавбаномаларнинг жанри пухта ишланганидан далоат беради. Асар ҳар қайсиси муайян мавзуга бағишланган 15 бўлимдан иборат. Матнда улар бўлг дейилган. Буни Т. II. Д. 178 рақамли қўлёзмадаги ушбу қайддан билиш мумкин: *биш йигирминч бўлг хвастванифт* — «Хуастуанифт»нинг ўн бешинчи бўлими.

Ҳар бир бўлим ўз тартиб кўрсаткичи билан бошланади: *икинти, учунч, тўртунч, бишинч, алтынч* ва б. Матнда гаплар, жумлалар қўш нуқта (.), бўлимлар эса икки жуфт нуқта (...) билан ажратилган.

Бўлимлар: *т(ā) нгрим амты йазуқда бошуну ѓтунвр-биз* (Тангрим, энди гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) ёки *т(ā)нгрим амты ѓкунвр-биз йазуқда бошуну ѓтунвр-биз* (Тангрим, энди ўкинурмиз, гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) деган жумлалар билан охирлайди. Шундан

сўнг *м(а)настар хирза* ~ *м(а)настар қирза* [моний ёзувли нусхаларда *м(а)настар хирза* ~ *м(а)настар хирз*] формуласи келади. Ушбу формула ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангрига қарата «*Гуноҳимизни кечир!*» (*mnastar hīrz-a*) деган маънони билдиради. Ушбу дуо монийчи туркларда таржима қилинмай, аслича қўлланилаверган.

Уйғур ёзувли қўлёзма якунида асарнинг оти қайд этилган: *н(и)ғошакларнинг суйын йазуқын өкүнгүв хуастуан(и)фт*. Ушбу жумлада суғдчадан ўзлашган *ниғошак* — «тингловчи», моний жамоаларида қуйи даража; *суй йазуқ* — жуфт сўз бўлиб, «гуноҳлар, ёзуқлар» деган маънони билдиради, *өкүнгүв* — ҳозирги «ўкинув» сўзига тенг келади. Шундан «ниғўшакларнинг ёзуқларини ўкинув «Хуастуанифт» деган маъно англашилади.

Энди ёдгорликнинг нусхалари билан боғлиқ муҳим бир фактга эътибор берайлик. Асарнинг Санкт-Петербург ва Лондон нусхаларида бўлимлар мунтазам равишда I шахс кўplik шаклида якунланади (*амты тәнгрим йазуқда бошуну өтүнгүр-биз*). Муҳими шундаки, Берлинда сақланаётган Т II Д 178 рақамли узинди нусхада асар бўлимлари Раймаст Фарзид исмли шахснинг тазарруси билан тугаган, яъни феъл бирлик шаклида. Массалан, биринчи бўлим якуни шундай: *тәнгрим амты мән Раймаст Фарзид өкүнгүр-мән йазуқда бошуну өтүнгүр-мән* — Тангрим, энди мен Раймаст Фарзид ўкинурман, гуноҳлардан халос этгин дея ўтинурман. Шундан сўнг матнда ибодат формуласи (*манастар хирза*) келади.

Табийки, тавбаномат матнини ўзгартиш ёки таҳрир киритишга ҳар ким журъат этавермаган. Матнда оти қайд этилган Раймаст Фарзид монийчи диндорлардан бўлиб, чамаси, ниғўшаклар орасида нуфузли уламо ўтган кўринади. У матни ўз топинуви учун тузиб, исми-шарифини ҳам ёзиб қолдирган. Исми-шарифининг эроний тиллардан олинганлиги эса, ўша кезларда монийчи диндор ва зиёлилари ўртасида эроний номлар олиш русум бўлганидан далолат беради.

Асарнинг уйғур ёзувли нусхасига келсак, уни Тархан исмли шахс кўчирган эди. Матнда бу шундай қайд этилади: *бүтүрмиш Тархан* — якунлаган Тархан. Бироқ мазкур нусха жамоа учун мўлжалланган. Юқоридаги қайдлардан «Хуастуанифт»нинг монийчи топинувчилар томонидан яқка ҳолда ҳам, жамоа бўлиб ҳам ўқилганлиги аён бўлади. Демак, матн ҳам икки хил аудиторияга мўлжаллаб тузилган.

Англашиладики, бизгача сақланган Санкт-Петербург ва Лондон нусхалари жамоа бўлиб ўқишга мўлжалланган матнлардир. Берлинда сақланаётган Т II Д 178 рақамли узинди матнини эса диндор Раймаст Фарзид ўз топинуви учун тузган.

Тавбаномадан нусха кўчирув чоғида, қоидага кўра, асосий матн деярли ўзгаришсиз сақланган. Унинг мазмуни, тузилиши, ҳатто тили ва услубида ҳам тарихий анъанага қатъий амал қилинган, тавбанома матни аслидан узоқлашмаган. Лекин бўлимларнинг якуний — тангрига тазарру қисми, матн қандай аудиторияга мўлжалланаётганини назарга олиб, баъзан ўзгартирилган. Бироқ, ҳар икки ҳолда ҳам улар *манастар хирза* формуласи билан тугаган.

Асар турк монийчилар орасида фақат яхлит ҳолдагина эмас, баъзан бўлимлари алоҳида-алоҳида шаклда ҳам ёйилган кўринади. Топинувчилар, ўзлари учун зарур бўлимларини ажратиб олиб, ундан фойдаланганлар. Шу зайлда асарнинг илк нусхасидан нисбатан фарқ қилувчи янги вариантлари ҳам юзага кела бошлаган.

«Хуастуанифт» ибодатхоналарда жамоа бўлиб ҳам, якка ҳолда ҳам қироат билан ўқилган. Матн тузилиши, услубида ритм (оҳанг)нинг таъсирини кузатиш мумкин. Масалан, асарнинг моний ёзуви нусхаларида баъзан унлилар қўшалок ҳолда ёзилган: *болтыы, тўзиы йылтызыы, икинтий, йалавачыы*. Сўз ичи ва охирида баъзан ундошлар ҳам қўшалок ёзилган: *ытддыы, йиддимиз, игидд*. Ушбу график ифодалар матннинг оҳангини таъминлашга хизмат қилган кўринади.

Юқорида кўриб чиқилганлар шундай хулосага олиб келади:

«Хуастуанифт» монийлик даври турк ёзма адабиётининг энг ажойиб, шу билан бирга, ўта қимматли ёдгорлигидир. Асар қадимги турк моний жамоаларида машҳур эди. Унинг қўлёзмалари кўп нусхада етиб келганлиги, айниқса, матнларнинг моний ва уйғур ҳарфларида битилганлиги ҳам ана шундан гувоҳ.

Мавжуд қўлёзмаларнинг кўпроқ узиндилар ҳолида эканлиги ҳам бежиз эмас. Сабаби, асар жамоа орасида тўлиқ шаклда ҳам, бўлимлари айрим-айрим ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, унинг илк варианты жамоа ўқишига мослаб тузилган. Кейинчалик, айрим диндорлар ўз топинуви учун ҳам матндан нусхалар тузганлар; асарнинг зарурий бўлимларини кўчириб олиб, ундан фойда-

ланганлар. Шарқ матншунослигида бундай ҳодисани буддийликнинг нўм битигларида, ислом муҳотида яратилган «Ҳафтияк» да ҳам кузатиш мумкин.

Матн тузилиши, нусхаларни кўчириш жараёнида танланган принциплар монийлик даври турк матншунослиги катта тажрибага эга эканини кўрсатади. Асарнинг мавжуд нусхалари орасидаги матний фарқлар ёдгорликнинг туркий версияси дастлаб бир киши томонидан ижод этилган, кейинчалик, нусхалари кўпайиб, бир-биридан фарқ қилувчи вариантлари юзага кела бошлаганидан далолат беради. Асар узоқ давр тараққий этиб такомилга эришган классик китобий тилда яратилган. Диний асарларда бу китобий кўтаринки услуб қатъийлашиб нормага айланган. Кейинчалик, асар нусхалари қай замонда кўчирилишидан қатъи назар, тарихий нормага амал қилмаверган.

Туркий тавбаноманинг илк нусхалари аввалига фақат моний хатида битилиб, тор доира учун хизмат қилган. Давр ўтган сайин бутун моний элда унинг шуҳрати ортиб, асар қўлёзмаларига талаб кучайган ва моний нусхалар билан ёнма-ён уйғур ҳарfli нусхалари ҳам юзага кела бошлаган. Ёдгорликнинг бизгача сақланган моний ва уйғур ёзувли нусхалари бир-биридан унча узоқ бўлмаган даврларда, умумий адабий тил таъсирида, турклар орасида монийлик гуркираган пайтларда кўчирилган дейиш мумкин. Кейинги юз йилликларда буддийлик ва ислом қувғинидан йироқ ўлкаларда ҳам ушбу асар маълум ва машҳур эди. Лекин асар, қайчоғда кўчирилмасин, ўзининг классик қиёфасини ўзгартирмай келди.

Тавбаномани қироат билан ўқишгина эмас, ундан нусха кўчириб, элни даъват этиш ҳам савобли саналган. Шу боис, асар нусхалари саводхонлик билан, ажойиб хатда битилган. Қолаверса, моний санъатида бу соҳага эътибор ва талаб жиддий эди.

Бизгача етиб келган қўлёзмаларнинг айримларида уларнинг ижодкорлари—қадимги турк муҳотида яшаб ижод этган хаттотларнинг номлари ҳам зикр этилган. Матнларда номлари қайд этилган Тархан, Раймаст Фарзид ўз даврининг машҳур хаттотлари, шу билан бирга, пешқадам зиёли ва диндорлар эди. Туркий китоб тарихи ҳақида сўз борганда уларнинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ керак.

«МАЙТРИ СИМИТ НҮМ-БИТИГ»

«Майтри симит» қадимги туркий адабий тилининг қимматли обидаси, турк будда таржима адабиётининг улуғ ёдгорлиги, нафақат кўҳна турк, балки илк ўрта асрлар Шарқ драматургиясининг ҳам машҳур асаридир. «Майтри симит» будда нўм битигларининг тождори (нўм элиги) эди.

Асарнинг тўлиқ оти «Майтри симит нўм битиг»дир. *Майтри* ва *симит* сўзлари асли анаткак тилидан олинган: *Майтри* — бўлғуси будда, *симит*—«учрашиш, кўриниш» дегани. Турк буддачилар муқаддас, улуғ китобларини *нўм битиг* деганлар. Демак, «Майтри симит нўм битиг» — «Майти билан учрашиш улуғ китоби» тушунчасини беради.

Буддачилик таълимотича, будда Сакиямуни нирван (яъни энг юксак маънавий манзил, буддачилик йўлидаги ўлим)га кетиш олдидан қилган васиятида Майтрининг келгусида будда бўлишини айтиб кетган экан¹. Қадим будда адабиёти ва санъатида Майтри улуғланганлиги ана шунда бўлса керак.

«Майтри симит» — таржима асар. У аслида анаткак тилида эди. Будда таълимотининг билимли ташвиқотчиларидан бири Арячантри уни анаткакча нусхадан тўхри тилига ўгирган. Тўхрича нусхасидан эса Партанаракшит отли шахс қадимги туркий тилга таржима қилган. Бу ҳақда асар биринчи бўлимининг хотимасида шундай таъкидланади: *Алқу шасатар номларағ адартлайу уқтачы вайбаш шасатарлағ нош сувсус ичмиш Арячантри бодисавт каши ачари айнаткәк тилитиң тохри тилинчә йаратмыш Партанаракшит Карнаважики түрк тилинчә афирмиш Майтри симит* (Борлиқ будда шасатар нўмларини (рисолаларини) фарқлаб уқадиган вайбаш шасатарли² шарбатни ичкан Арячантри бўдисавт каши ачари (яъни устоз) анаткак тилидан олиб, тўхри тилида ижод қилган, Партанаракшит Карнаважики турк тилига ўгирган Майтри симит).

Кўринадики, будда асарларини таржима қилиш ҳар кимнинг қўлидан келавермаган. Будда таълимотини чуқур эгаллаган, барча нўму шастарларни тугал фарқ-

¹ Қурбон Вали. Бизнинг тарихий езиқларимиз. — Урумчи, 1986. 71—72-б.

² *Вайбаш шасатар* — шасатарнинг оти.

лай оладиган, фозил кишиларгина бундай жиддий юмуш билан шуғулланганлар. Бунинг устига бошқа тилни чуқур билиш ҳам лозим эди. Шунга биноан, Партанаракшит Карнаважики ўз даврининг етук буддашуноси, турк ва тўхри тилларининг билимдони, машхур таржимон бўлган дейилса хато бўлмайди. У ўзига анаткакча от берган. Чамаси, ўша кезларда турк буддачи зиёлилари орасида ўзига анаткакча исм бериш русум бўлган кўринади.

Фанда «Майтри симит»нинг ҳам тўхрича, ҳам қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Тўхри тилидаги қадимий брахма хати негизида шаклланган тўхри ёзувли икки қўлёзмаси Қорашаҳардан топилган. Туркий версиялари эса уйғур ёзувида битилган бўлиб, улар Турфондан топилган. Ушбу ёдгорликлар ҳозир Олмония ва Уйғуристон қўлёзма хазиналарида сақланмоқда. «Майтри симит»нинг анаткак тилидан тўхричага, ундан эса қадимги туркийга таржима қилинганлиги, шунингдек, бу тилларда бир эмас, бир қанча қўлёзмаларининг мавжудлиги унинг ўз замонасида будда дунёсида гоят шухрат топган асар бўлганлигидан далолат беради.

Езма манбалар, Шарқда, айниқса, туркий халқлар орасида будда таълимоти, будда маданиятининг ёйлувида дастлаб тўхриларнинг хизмати катта бўлганлигидан далолат бермоқда. Тўхрилар турклар билан ниҳоятда яқин муносабатда яшаган. Ҳатто, тахминларга кўра, саккизинчи юзйилликларда бу икки халқ аралаш яшайдиган ўлкаларда (жумладан, Қорашаҳар ва Турфонда) турк ва тўхри қўштиллилиги ҳам вужудга келган эди. Ана шу яқинлик оқибатида тўхрилар туркий маданиятга сезиларли таъсир эта бошлаган. Улар, айниқса, қадимги анаткак билан туркий маданият ўртасида боғловчилик вазифасини ўтаган эди. Гап шундаки, VIII асрга келиб анаткакча деярли ўлик ҳолга келиб, асосан дин тили сифатида амал қиларди. Айнан шу кезларда тўхрилар будда асарларининг тарғиботчиларига айланди. Чунончи, будда асарлари анаткак тилидан тўғридан-тўғри туркийга эмас, аввал тўхричага таржима қилинган. Ундан эса туркийга ўгирилган. Уларнинг маданий таъсирини яна шунда кўриш мумкинки, будда атамаларининг кўпи қадимги туркий тилга анаткакча эмас, тўхрича шаклда қабул қилинган.

Будда таълимотининг тарғиботчилари сифатида кейинчалик тавғачлар ва суғдлар майдонга келди. Энди

будда нўм ва сўтрлари тавғач ёки сўғд тилларидан таржима қилина бошлади. Жумладан, буддачиликнинг машҳур ёдгорлиги «Олтун ёруғ»ни танг сулоласи даврида яшаб ўтган роҳиб Гатсу Саматсу ачари (Шуан-Жуанг) анаткақчадан тавғач тилига, бешбалиқлик Шинқу Шели тутунг (X аср) эса уни тавғач тилидан туркийга ўгирган.

«Майтри симит»нинг туркий тилга таржима қилинган вақти маълум эмас. Бу масалада турли фикрлар айтилган: айрим тадқиқотчилар уни VIII—IX юзйилликлар оралиғида таржима қилинган деса, баъзилар таржима X, ҳатто XI асрда амалга оширилган дейди¹. Шунга қарамай, асарнинг мавжуд қўлёзмалари баъзи мулоҳазаларни айтишга имкон беради. Бу борада, аynиқса, туркий тилли қумул ва сангим қўлёзмалари диққатга лойиқ. Ушбу қўлёзмалар уйғур хатининг қадимий шаклида битилганлиги, уларнинг Қучу уйғур хонлигининг (мелодий IX—XIII асрлар) илк даврларига мансублигини назарда тутилса, асар ундан илгарироқ — чамаси, VIII—IX асрларда таржима қилинганлиги шубҳа туғдирмайди. Асар тилининг урхун-енисей битигтошлари тилига ғоят яқинлиги ҳам шундан далолат беради.

Яна бир вaж: ёзма манбаларнинг далолат беришича, IX асрга келиб тўхри тили ўз мавқеини йўқота бошлаган, бу тилда сўзлашувчиларнинг бошқа халқлар, жумладан, турклар билан аралашув жараёни бошланган эди. Турган гап, Партанаракшит тўхри тилини жуда яхши билган ва ушбу асарни амалда қўлланилаётган тилдан таржима қилган. Шулар назарда тутилса, Партанаракшит тахминан VIII асрларда яшаб ўтганлиги аён бўлади. Бу тахмин ҳам юқоридаги даъвога зид эмас.

Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, тўхрича нусхаларининг бирида асарнинг оти «Майтрейя самити натака» деб ёзилган. Бу ўринда *натака* сўзи «драма» дегани. Шунингдек, тўхрича нусхаларда ҳар бир бўлим бошида воқеа ўрни, асарда қатнашувчи қаҳрамонлар, ҳатто ижро этиладиган куй ҳам қайд этилган². Буларнинг бари унинг саҳна асари бўлганлигини кўрсатади. Асарнинг туркий версияларида эса қатнашувчи қаҳрамонлар, ижро этиладиган куй ҳақида маълумот йўқ.

¹ Қадимқи уйғур езиқидики «Майтри симит». 1.—Урумчи. 1988 (уйғур тилида) 4—5-б.

² Уша китоб, 6-б.

Воқеа ўрнигина кўрсатилган. Лекин тўхрича ва туркий тилли версияларни ўзаро солиштириб ўрганган мутахассислар уларнинг мазмунан бир-бирига жуда яқин эканлиги, улар услуб жиҳатидангина фарқ қилувини таъкидлайдилар¹. Кўринадики, таржима жараёнида унга ижодий ёндашилган.

Шарқда драма санъатининг тарихи икки минг йилга боради. Айниқса, VII—VIII асрларда буддачилар орасида театр жуда гуркираб ривожланди. «Майтри симит» ана шу замонларда саҳнада ўйналган драмалардан бири эди.

«Майтри симит» туркий қўлэзма нусхаларининг ҳеч бири тўлиқ эмас. Лекин улар бир-бирини тўлдиради. Мавжуд нусхалар орасида бошқаларига қараганда бутунроғи унинг Қумулдан топилган қўлэзмасидир.

Ушбу қўлэзмани 1959 йили Яҳё Раҳим исмли чорвачи яйловда мол боқиб юриб топиб олган. У кигизга ўраб тошлар орасига яшириб қўйилган экан.

Китоб 293 варақ (586 бет)ли бўлиб, варақларининг бичими 47,5 x 21,7 см. келади. Қоғози қалин, тўқ рангли. Ҳар варағининг икки юзига уст ва остидан бўшлиқ қолдириб, тўғри чизиқ йўналишида қора сиёҳ билан ҳар қайси саҳифада 30—31 сатрдан иборат уйғур ёзувли матн битилган. Китобнинг ҳамма варағи яхши сақланган эмас; кўпи чириб, титилиб кетган. Айниқса, охирги варақларининг парчаларигина қолган. Шунга қарамай, қўлэзма асарнинг умумий тузилишини аниқлаш имконини беради.

Қўлэзмадан маълум бўлишича, «Майтри симит» 27 бўлимли асардир. Матнда бу бўлимлар *влвш* деб аталган Улушлар тартиб асосида. Муқаддимаси *йвквнч* дейилган. бунинг маъноси «юкуниш, сиғиниш» дегани. Будда асарлари, таомилга кўра, шундай бўлим билан бошланган. Қолганларининг эса тартиби кўрсатилган: *баштыңқы влвш* (аввалги бўлим), *икинти влвш* (иккинчи бўлим), *учвнч влвш* (учинчи бўлим), *тўртвнч влвш* (тўртинчи бўлим) ва б.

Варақларнинг биринчи бетига (сўл тарафга) майдароқ хат билан пойғир белгилари — қайси бўлимнинг нечанчи варағи эканлиги ёзиб қўйилган: *Йвквнч алты патар* (Юкунч бўлими, олтинчи варақ), *Йвквнч йәти патар* (Юкунч бўлими, еттинчи варақ),... *Баштыңқы*

¹ Уша жойда.

үлүш бн патар (Аввалги бұлим, үнинчи варақ),... Баштыңқы үлүш төрт йигирми патар (Аввалги бұлим, үн түрттинчи варақ) каби.

Варақлар тартиби бутун китоб учун яхлит эмас, балки ҳар қайси улушда айрим-айрим олинган. Яъни аввалги улушда тартиб кўрсаткичи бирдан бошланиб улуш охирида тугайди. Кейинги улушда эса варақлар тартиби қайтадан бошланади. Ана шу тартиб кўрсаткичлар асосида бир бошдан қараб чиқилса, орадаги бир қанча варақларнинг тушиб қолгани аён бўлади (потхи китобларда варақларнинг тушиб қолиши ҳеч гап эмас) Чунончи, юкунч улушининг дастлабки уч варағи билан 13-варағи, баштинқи улушнинг 8-, 11—12-, иккинчи улушнинг 14—16-, түрттинчи улушнинг 1, 3-, 12-, 17-варақлари йўқолган ва ҳ.

Уман, юқоридаги тартиб кўрсаткичлари улушлар сони, уларнинг катта-кичиклигию асар ҳажми қанча бўлганлигини аниқлаб чиқишга имкон беради.

Ҳар қайси улуш изчил равишда *Намо бут. Намо дарам. Намо санг* жумлалари билан бошланиб, ана шундай яқинланади. Ушбу формула анаткак тилидан олинган бўлиб, одатда, бошқа тилларга таржима этилмасдан аслича қўлланилаверган. *Намо бут* — буддага таъзим, *Намо дарам* — будда қонунларига таъзим, *Намо санг* — жамоага таъзим дегани. Уларнинг умумий қолипда қўлланилувининг сабаби шундаки, *бут, дарам, санг* — буларнинг учови, буддийлик эътиқодича, муқаддасдир. Мазкур уч гавҳарни турк буддийлар *уч әрдәни* ёки *әрдәниләр* деганлар.

Бундан ташқари, ҳар қайси улушнинг ўз хотимаси бор. Мазкур хотималарда асарнинг қайси тилдан ва кимлар таржима қилганлиги, улушнинг номи қайд этилган. Улардан бўлимларнинг қандай аталганлигини билиб оламиз. Мана бир мисол: *Бадари браманнинг йағыш йағмақ атлығ баштыңқы үлүш тугәди* (Бадари браманнинг назир чироқ қилиши отли биринчи бўлим тугади), *Майтри бодисавтның тойын болмақ атлағ иккinti үлүш тугәди* (Майтри бӯдусавтнинг тўйин бўлиши отли иккинчи бўлим тугади), *Анитури архантның авданы атлағ учунч үлүш тугәди* (Анитури архантнинг авдани¹ отли учинчи бўлим тугади).

¹ *Авдани* — сутранинг ўн икки дарсидан бири.

ТАВГАЧ САЙЁХНИНГ КЕЧМИШИ

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг исломдан бурунги тарихини ўрганишда қадимги хитой манбалари, айниқса, хитойлик сайёҳларнинг ўлкамизга қилган саёҳатлари асосида битилган эсдаликлар катта аҳамиятга эга. Ана шундай эсдаликлардан бири фанда «Сюань-цзан кечмиши» номи билан машҳур. Илк ўрта асрлар тарихига бағишланган тадқиқотларда бу асарга тез-тез мурожаат қиладилар.

«Сюань-цзан кечмиши»нинг ҳам хитойча, ҳам қадимги туркий тилдаги версиялари бўлган. Туркий версияси бундан минг йил муқаддам Қучу уйғур давлатида «Тси-ин-чун нўм битиг» номи билан таржима қилинган. Ушбу обида бизгача ягона нусхадā етиб келган бўлиб, у уйғур хатидадир. Лекин қўлёзма ҳозир бўлақларга бўлинган ҳолда Париж, Пекин, Санкт-Петербургда сақланмоқда¹. Аниқлашларича, қўлёзма китоб бир жойдан топилган, кейинчалик ҳар хил йўллар билан турли қўлёзма хазиналарига тарқаб кетган.

«Сюань-цзан кечмиши» тан сулоласи даврида ўтган нўмчи сайёҳ Сюань-цзанининг муқаддас сафари ҳақидаги мемуар бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, будда фалсафаси, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмушига, улар яшаган ўлкаларнинг жуғрофияси, тарихига оид маълумотларни жамлаган. Асарнинг турли версиялари илк ўрта асрларда будда оламида кенг тарқалган эди.

Эрамининг илк асрларидан бошлаб хитойлик роҳиблар будда йўриқлари, қонун-қоидалари битилган нўм битигларни олиб келиш мақсадида Фарбга — буддийлик ватани бўлмиш Ҳиндистонга сафар қила бошладилар. Улар олис ўлкадан минг азоб билан муқаддас китобларни ўз юртига келтирганлар. Даврининг машҳур буддашуноси, нўмчи ачари Сюань-цзан (туркий матнда *Хуинтсо*) ана шундай сайёҳлардан эди. У ўн етти йил давомида (629—645 йиллар) бир юз йигирмадан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлди. Бурхон туғилган заминга бориб, у ердан олти юз нўм битиг келтирди. Сўнгра атрофига мамлакатдаги будда сутра ва шастарлари-

¹ Санкт-Петербургда сақланаётган қисми асарнинг 5-, 6-, 8-, 10-бўлимлари бўлиб, сайёҳнинг Ҳиндистондан ўз юртига қайтиши ва ҳаётининг сўнги дамларига бағишланган. Нашрига қаранг: Тугушева Л. Ю. Уйғурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.

нинг энг зўр билимдонларини тўплаб, уларни анаткак тилидан тавғаччага таржима қилиш билан шуғуллиланди. Бу борада у ўз мактабини яратган.

Сюань-цзан будда нўмларининг мағзини тушуниш ва уларни шарҳлашда ўзига қадар ўтган олимлардан анча илгарилаб кетган эди. Шунинг учун будда рисо-лаларининг билимдони, улуғ устоз—самтсў ачари номини олган. У муқаддас сафари чоғида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилувчи «Ғарб мамлакатлари хоқиралари» («Кирвги иллър оидиги») номли асар ёзган. Кейинчалик унинг содиқ шогирдлари Хуэй-ли (матнда *Хуилин*) ва Ян-цзун (матнда *Хинтсунг*) ана шу хотираларни тўлдириб, устозларининг ҳаётига бағишланган китоб ёздилар. Ҳозир фанда «Сюань-цзан кечмиши» деб номланадиган ушбу асар Хитойда ўша пайтлардаёқ шуҳрат топган эди. Турклар орасига буддийликнинг кенг ёйилуви, хитой-турк маданий муносабатлари ва адабий алоқаларнинг таъсирида кейинчалик унинг туркий таржимаси ҳам юзага келди.

Маълумки, 840 йили тарихда уйғур хоқонлиғи номини олган қудратли давлатнинг енгилуви ва унинг ўрнида Турфон уйғур давлатининг юзага келуви оқибатида 762 йили расман қабул қилинган монийлик инқирозга учраб, буддийлик қайта оёққа турди. Турклар орасида буддийликнинг энг гуллаган даври ана шу пайтларга тўғри келади.

Туркларда буддийликнинг кенг ёйилуви уларнинг маданияти, санъати, адабиётини янги босқичга кўтарди. Маданий ҳаётда қоғоздан фойдалана бошланди; матбаачиликнинг кўҳна усули бўлган ксилограф йўли билан китоб тайёрлаш ўша замонларда кашф этилди. Санъатда ҳам янги бир услуб вужудга келди (унинг изларини санъат ва архитектура ёдгорликларида, «Минг уйлар» деб аталадиган обидаларда кузатиш мумкин). Театр пайдо бўлди. Қўйингки, ўша кезларда Шарқий Туркистон Ғарб ва Шарқ маданияти, кўк турк ва будда, моний маданиятлари ўзаро туташган марказга айланди.

Бадий адабиётнинг йўналиши ҳам ўзгарди: таржимачилик юзага келди. Туркий ёзма адабиётда тўхри, тавғач, суғд тилларидан таржима қилинган будда мазмунли асарлар пайдо бўлди. Илгариги халқ дostonларининг услуби будда асарларига ҳам кўчди. Бироқ энди дostonлардаги алплар ўрнини диний қаҳрамонлар олди; эпослардаги қаҳрамонлик, жангу жадаллар ўр-

нини руҳлар олами эгаллади. Илк ўрта аср туркий адабиётининг йирик асарларидан бўлмиш «Тси-ин-чун нўм битиг» ана шу жараён таъсирида оламга келди.

Асарни X асрда яшаб ўтган олим, таржимон, беш-балиқлик Шингқу Шели тутунг тавғач тилидан қадимги туркийга таржима қилган (*Тавғач тилинтин бишбалиқлыг Шынгқу Шәли тутунг түрк тилинчә авирмиш*). Шингқу Шели бундан ташқари «Олтун ёруғ» ва «Сахасракша» асарларини ҳам тавғаччадан туркийлаштирган. Таъкидлаш керакки, Шингқу Шели таржималари тўла маънодаги таржималар эмас (қолаверса, қадимги турк таржима адабиёти намуналарига нисбатан бу сўзнинг ўз маъносида қўллаш ўринсиз). Уларда асосий мазмун сақлангани ҳолда асар услуби, бадий тасвир воситалари туркчалаштирилган, буддийлик фалсафаси имкон қадар, турклар муҳтидаги тушунчалар асосида баён этилган.

Матнда асарнинг тўлиқ номи «Бодисатв тайто Самтсо ачарининг йорығин уқытмақ атлыг Тси-ин-чун тигмә кави ном битиг» деб ёзилган. Бу ерда *кави* — «эпик» деган маънони англатади. Шунда у «Тан сулоласи даврида ўтган бўдисатв Самтсё ачари (яъни Сюань-цзан)нинг ҳаёти ҳақидаги Тси-ин-чун отли эпик нўм битиг» деган тушунчани беради. Тагин асар «нўм битиг» деб қайд этилган. *Нўм* сўзи, одатда, муқаддас китобларга нисбатан қўлланилган. Демак, бу китоб ҳам буддийликнинг муқаддас асаридир.

Асар қўлэмаси потхи шаклида. У бутунича сақланмаган. Варақларнинг кўпи йўқолган, айримлари титилиб, унинг бўлакларигина қолган. Қўлэмза кўп фойдаланилганиданми, варақларининг гирди уринган, баъзи сатрларнинг ёзувини ҳам илғаб бўлмайди. Жумладан, Санкт-Петербургда сақланаётган қисми ана шундай.

Қўлэмза тўлиқ бўлмаса-да, сақланиб қолган бўлаклари асосида асарнинг тузилиши, бўлимларга тақсимланиш тартиби каби кўпгина белгиларини аниқлаш мумкин. Чунончи, мазкур асар бешинчи бўлимининг охири ва олтинчи бўлимининг боши яхши сақланган. Бешинчи бўлим хотимасида қисқача таърих битилган: унда асар муаллифлари ва ким томонидан таржима қилинганлиги кўрсатилган. Шундан сўнг асарнинг номи ва унинг бешинчи бўлими (улуши) тугаганлиги қайд этилган (*бишинч улүш түгәди*). Кейин анатқакча *Намо бут. Намо драм. Намо санг* жумлалари ёзиб қўйилган.

Навбатдаги бўлим бошланмасдан олдин орада яна бир таърих учрайди. Унда қўлёмзани кўчиртирган шахс, унинг яқинлари ёд этилиб, улар ҳақиқага дуо айтилган.

Олтинчи бўлим ҳам юқоридаги анаткакча унвон билан бошланади. Сўнгра қисқача муқаддима келади: унда асарнинг оти ва олтинчи бўлим (*алтынч тэгзинч*) бошлангани қайд этилган. Шундан сўнг мазкур бўлим нималарга бағишланганлигию унда қандай воқеалар акс этажаклигининг қисқача баёни (аннотацияси) берилган. У ўз моҳиятига кўра, Алишер Навоий «Хамса» сидаги боблар бошида берилган қисқача насрий баёнларни эслатади (эҳтимол, ўзбек дostonчилигидаги бу анъана ўша даврлардан қолгандир).

Булардан кўринадики, асар бўлим — улуш ёки тегзинчларга тақсимланган. Ҳар қайси бўлимнинг ўз муқаддимаси ва хотимаси бор. Муқаддима қатъий равишда *Намо бут. Намо драм. Намо санг* унвони билан бошланиб, хотимаси ҳам ана шундай тугайди. Муқаддимада бўлимнинг қисқача мазмунини бериш русум бўлган, хотимасида бўлса таърих битилган. Қўлёмзани кўчиртирган шахс, котиб тўғрисидаги маълумотлар алоҳида — бўлимлар орасида келтирилган. Чамаси, котиб матни ўзгартиришдан қочиб шундай йўл тутган.

Қўлёмзанинг айрим варақлари тепасида пойгир белгилари ҳам кўриниб қолади. Масалан: *Сākизинч бир йигирми* (Саккизинчи улуш, ўн биринчи варақ), *Сākизинч биш йигирми* (Саккизинчи улуш, ўн бешинчи варақ) ва бошқалар. Бундан билиш мумкинки, ҳар қайси варақнинг тепасига бўлим ҳамда унинг варақлари тартиби ёзиб чиқилган. Лекин варақларнинг гирди чириб, титилиб кетганлиги учун қўлёмзанинг бундай ёзувлари тўлиқ сақланган эмас.

Умуман, юқоридаги тартиб ўша даврнинг бошқа асарларида ҳам кузатилади ва қадимги турк-будда асарларига хос муҳим хусусият эканлигидан далолат беради. Турк-будда асарларининг бундай тузилганлиги шўни кўрсатадики, нўм битигларининг ҳар қайси бўлими ўзича мустақилдир. Уқувчи китоб орасидан уни ажратиб олиб алоҳида фойдаланиши, эҳтиёжга қараб, кўп нусхада кўчиртириши, муқаддас битиг сифатида ёнида сақлаб юриши ҳам мумкин бўлган (айниқса, потхи китабида бунинг йўли осон кечган). Асар туркий версиясининг тўлиқ эмаслиги ҳам эҳтимол шундадир.

Сюань-цзаннинг сафар йўли жуда олис: У Гоби чўл-

ларини босиб Турфонга ўтади. Ундан Қорашаҳар, Қучу орқали Ўрта Осиёга кириб келади. Аввал Тўқмоқ шаҳрида — турк хоқонининг ўрдасида бўлади. У ердан чиқиб Сайрам, Тошкент, Самарқандга боради, Темир қопиғ орқали Қундуз ва Балхга ўтади, у ердан Ҳиндикушни ошиб Ҳиндистонга киради. Ҳиндистоннинг барча ўлка ва вилоятларида бўлиб, муқаддас жойларни зиёрат қилади. Қайтишда эса жанубий йўл билан Помир орқали Шарқий Туркистонга киради ва у ердан ўз ватанига ўтиб кетади.

Асарда Сюнь-цзан қадам босган ўлка халқларининг ишонч-этиқоди, маданияти, расм-русумлари, фольклори, этнографияси, қўйингки, сайёҳ эътиборини ўзига тортган нарсаларнинг бари ҳақида маълумот берилади. Сайёҳ кўрган-кечирганлар, ўша ўлка, унинг кишилари ёки амалдорлари билан боғлиқ қизиқ бир ҳодиса ва ё ривоят ҳикоя қилинади. Диққатга молик жойи шундаки, асарда Марказий Осиё халқлари, айниқса, туркларнинг ҳаёти, маданияти, урф-одатлари айрича қизиқиш билан ёд этилади. Ҳатто бошқа халқлар тўғрисида сўз борганда ҳам баъзан улар туркларга қиёслаб қўйилади. Бу эса Сюань-цзан туркларга тараққий этган халқ сифатида қараганлигининг белгисидир.

Асарда еттинчи юзйилликлардаги Шарқ халқлари тарихининг аниқ маълумотларига дуч келамиз. Мана бир мисол: удун (хўтан)ликларнинг маданий ҳаёти ҳақида шундай маълумот берилади: *Кишиси уқу билир. Тақы артуғрақ биллиг-бошғут, ыр, ӧт савӧрлӧр. Тӧрвлӧри, йангалары адыртлығ, кӧни. Қамағ соғдақ бу тӧрвсинтӧ бнғисиг. Ики битиги: ырақта ӧнӧткӧк уржикин ағырла-йурлар, йағуқта ӧз уржиклӧрин тутар. Ӗз уржиклӧри йӧмӧ ӧнӧткӧкчӧсиг-ӧк ӧрип. Ынча йана анча қыйа тӧғшилвр* (Эли иқтидорли. Яна ортиғроқ таълимни, қўшиқ ва куйни севарлар. Тўру-тузуклари (қонун-қоидалари), тўғри, адолатли. Бу жиҳатдан улар суғдлардан фарқ қилади. Икки хил ёзувлари бор: проқда (мамлакат ташқарисида) улар анаткак (яъни браҳма) ёзувидан фойдаланадилар, яқинда (ўз юртида) ўз ёзувини қўллайдилар. Уларнинг ўз ёзуви анаткак хатидан шаклланган бўлиб, муайян белгилар билан ундан фарқланади). Келтирилган мисолнинг ўзиёқ муҳим бир далил. Маълумки, буддийликнинг кенг ёйилуви муносабати билан Марказий Осиё халқлари (хусусан, тўхрилар ҳамда турклар) муайян муддат қадимги ҳинд (браҳма)

ёзувидан ҳам фойдаланганлар. Мазкур хатда битилган ёзма ёдгорликлар ҳам маълум. Асарда қайд этилган далил эса, буни яна бир бор исботлайди ва ёзув тарихи ҳақидаги билимларимизни тўлдиради.

ҚАДИМГИ ТУРК ШЕЪРИЯТИ

Қадим турк шеърятининг муайян қисми уйғур хатида етиб келган. Мажмуалар, йирик асарлар таркибидаги ёки алоҳида варақларга битилган ушбу шеърларнинг тарихи узоқ. Улар кўк тангри инончи, монийлик, буддийлик, ислом муҳотида яратилган бўлиб, айримларида ижодкор шоирларнинг оти ҳам учраб қолади. Шеърларда қайд этилувчи, монийлик адабий муҳотида Апринчур тигин, Кул тарқан, буддийлик муҳотида Шингқу Шели тутинг, Ки-ки, Пиратя Шири, Асиф тутинг, Чисуя тутунг, Қалим Кайши яшаб ижод этганлар.

Апринчур тигин. Турк моний адабиётининг йирик намояндаларидан бири Апринчур (<сугд. argin < арагwn «яралмиш») дир. Сўз ўзагининг сугдча эканлиги монийчи турклар орасида сугдча (ёки эроний) исмлар кенг тарқалганлигидан далолат беради. Бу шоирнинг икки шеъри маълум¹. Уйғур хати билан бир вараққа битилган ушбу матн ҳозир Берлин Фанлар академиясининг қўлёзмалар хазинасида Турфондан топилган матнлар орасида (Т.М.419) сақланмоқда. Р. Р. Аратнинг ёзишича², матнда шеърнинг муаллифи қайд этилган. Саҳифанинг бош қисмида *Апрынчур [тигин куги т] ақшутлары* (Апринчур тигин шеълари), охирида эса *Түкәди Апрынчур тигин куги* (Тугади Апринчур тигин шеъри) деган ёзув бор.

Биринчи шеър тўртликлардан тузилган бўлиб, 12 мисра, иккинчиси учликлар шаклида бўлиб, жами 21 мисрадан иборатдир.

Ки-Ки — турк буддий адабиётининг намояндаси. Берлинда Турфондан топилган ёзмалар орасидаги Аби-та тангрига бағишланган бир шеърида (Т.Ш.М. 252 рақамли матн) унинг оти қайд этилган:

¹ Нашрига қаранг: *Arat R. R. Eski türk şiiri*. 3 baski. Ankara, 1991. S. 14—21.

² Уша китоб, 14- б.

тай пай лин шы тип атлығ
тайшынг номнунг ичинтә
талулап йығып мән ККи-ККи
тақшутқа интүрү тәгиндим

Мазмун:

Тай пай лин ши деб аталган
Тайшинг нұм китобининг ичидан
Мен, Ки-Ки, тўплаб, йиғиб
Шеърға солмоққа ғайрат қилдим.

Матнда шоирнинг оти *ККи-ККи* шаклида ёзилган. Бу шеърдан ташқари Ки-Кининг тўртликлар шаклидаги бошқа шеърлари ҳам маълум¹.

Пиратя Шири. Британ Музейида сақланаётган Ог. 8212 (108) рақамли уйғур ёзувида битилган мажмуадан шеърый асарлар ўрин олган бўлиб, улар ичида Пиратя Ширининг шеърлари ҳам бор². Муаллиф қаламига мансуб ушбу шеърларнинг айримлари сарбаст таржималардир. Чунончи, ҳикмат фазилати ҳақидаги шеърини Пиратя Шири санскритча асар асосида ёзган: *арйабасча йарадылмыш Нирвикална атлыг өгдиг Пиратйа Шири тақшут қошдум* (санскритча яратилган «Нирвикална» отли мадҳияни мен Пиратя Шири шеърға солдим).

Чисуя тутунг. Юқоридаги мажмуада Чисуя тутунгнинг тўртликлар шаклидаги 15 бандли бир шеъри ўрин олган³. Шеърдан сўнг унинг ёзилиш санаси ва муаллифнинг оти (*Чисуйа тутунг*) ёзиб қўйилган.

Қалим Қайши. Бу шоирнинг тўртликлар шаклида битилган 29 бандли бир шеъри маълум. У Берлинда сақланаётган Турфон матнлари орасидадир (Т. III. М. 208). Шеърдан кейин битилган таърихда муаллифнинг оти қайд этилган: *Қалим Қайши қошуғқа ынғурмыш шлок тақшут ном түкәди* (Қалим Қайши назмга ағдарган манзум нұм тугади)⁴.

Шингқу Шели (~ **Сингқу Сели**) тутунг X аср будда муҳитида яшаб ижод этган йирик олим, турк-будда адабиётининг машҳур намояндаси, таржимон эди. Қадимги туркий адабиётда унинг таржималари шуҳрат топган. У буддийликнинг муқаддас асарларини тавғач-

¹ Уша асар, 185—211- б.

² Нашрига қаранг: Уша асар, 126—161- б.

³ Нашрига қаранг: Уша асар, 116—125- б.

⁴ Шеърнинг нашрига қаранг: Уша асар, 162—171- б.

чадан туркий тилга ўгирган. Унинг таржималаридан «Сюань-цзан кечмиши» (Тси-ин-чун кави ном битиг) асари, «Олтун ёруғ» (Суварнапрабҳаса), «Сахасракша» сутралари бизгача етиб келган.

Қадим турк шеърийатининг мундарижаси хилма-хил. Монийлик муҳотида тонг тангрига, порлоқ, кучли, доно тангрига алқовлар, Монийга бағишловлар, мадҳиялар, ўлим ва жаҳаннам тасвири ҳақидаги шеърлар битилган. Булар орасида ҳатто лирик шеърлар ҳам бор. Буддийлик муҳотида яратилганлари янада бой. Улар бурхон, майтри, бўдисатвларга мадҳиялар, ҳикматлар, эзгулик, тўғрилиқнинг фазилатлари, хотима дуолари, алифбо сирасига бағишланган шеър ва бошқа турдаги асарлардир.

Илк ислом муҳотида ҳикматлар, ахлоқий мавзули шеърлар битилган.

Қадимги туркий адабиётда шеърларнинг тузилиши ҳам ўзига хос. Шу ўринда Р. Р. Арат нашри бўйича, моний муҳотида яратилган тонг тангри алқови (гимни)ни мисол келтирамиз:

- | | |
|---|---|
| 1. танг тәнгри кәлти
танг тәнгри ӯзи кәлти
танг тәнгри кәлти
танг тәнгри ӯзи кәлти | Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди,
Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди. |
| 5. турунғлар қамағ
бағлар қадашлар
танг тәнгриг ӯғәлим

көрүгмә кун тәнгри
сиз бизни күзәдинг
көрүнүгмә ай тәнгри | Турунғлар ҳамма
беклар, биродарлар
Тонг тангрини мадҳ
этайлик.
Кўринган Кун тангри,
Сиз бизни кузатинг.
Кўринган Ой тангри,
Сиз бизни қутқаринг. |
| 10. сиз бизни қуртғарынғ
танг тәнгри
йыдлығ йыпарлығ
йаруғлуғ йашуғлуғ | Тонг тангри,
Ҳидли, ипорли.
Нурли-равшан. |
| танг тәнгри 5 | Тонг тангри! 5 |
| 15. танг тәнгри 5 | Тонг тангри! 5 |
| танг тәнгри
йыдлығ йыпарлығ
йаруғлуғ йашуғлуғ | Тонг тангри,
Ҳидли, ипорли,
Нурли-равшан. |
| танг тәнгри | Тонг тангри! |
| 20. танг тәнгри | Тонг тангри! |

Келтирилган шеърнинг мазмуни ва тузилишидан унинг моний жамоаларида ниғўшакларнинг оммавий ўқишига мўлжалланганлиги англашилади. Унинг бўгин тузилиши, мисралар такрори, хитоб ва мурожаатларда буни яққол кузатиш мумкин. Дастлабки икки мисра такрорланиб, алоҳида тўртликни ташкил этади. 5—6-мисралар аввалги ва ўзидан кейинги тўртликка боғланмаган. У жамоага хитобдир. Шеърнинг 11—13-ва унинг айнан такрори бўлмиш 16—18-мисралари ҳам алоҳида бандларни ташкил қилади. 14—15-мисралар қаршисига суғдча «5» рақами қўйилган. Бу эса ушбу мисраларнинг беш бор такрорланувига ишорадир. Р. Р. Арат шеърни бандларга ажратганда 11—15-ва 16—20-мисраларни ўзаро бирлаштириб, бешликлар шаклида берган. Менимча, бу ўринда Тонг тангрига мурожаат қисмини аввалги сатрларга қўшмай алоҳида олган маъқул. Чунки аввалги уч сатрда Тонг тангрининг таърифи берилади (ҳидли, ипорли, нурли-равшан). Биринчи учликдан кейинги мурожаатнинг беш бор такрорлануви ҳам бежиз эмас. Ана шунда юқоридаги шеър икки тўртлик ва икки учлик, шунингдек, уларни тўлдирувчи хитоб ва мурожаатдан тузилган бўлиб чиқади.

Мисралардаги бўгинларнинг гоҳ ортиб, гоҳ камаё бориши, мисралар такрори ўзаро уйғунлашиб ритм (оҳанг)ни таъминлаган. Алқовнинг тузилишига қараганда, дастлабки икки тўртлик ва кейинги учликлар бир киши томонидан айтилган, ундаги жамоага хитоб (*турунлар қамағ бағлар қадашлар танг тэнгриг бағлим*) ҳамда Тонг тангрисига мурожаат оммавий (нақорат ҳолида) ўқилган кўринади.

Муҳим жиҳати шундаки, шеърини матнларнинг айримлари ёзувда мисраларга ажратиб эмас, насрий матн каби ёзилган. Умуман, ёзувда шеър қолипига амал қилмаслик қадимги турк матнчилигида кенг учрайдиган ҳодиса эди. Жумладан, «Ўғузнома»да асар давомда учрайдиган шеърини парчалар матида мансур шаклдадир. Худди шундай ҳолни тошга битилган урхун ва енисей матнларида ҳам кузатамиз. Мазкур ёдгорликлар устида тадқиқот олиб борган баъзи мутахассислар уларни шеърини асар, баъзилар эса наср намунаси деб ҳисоблашларининг боиси кўпроқ матннинг шу хусусияти билан боғлиқ.

Апринчур тигиннинг ишқий мавзудаги шеъри ҳам

қоғозга наср шаклида битилган асарлардан биридир. Ушбу шеърни мисраларга ажратиш масаласида уни нашр этган тадқиқотчилар ўртасида яқдиллик йўқ: 21 қаторли матнни баъзилар учлик бандлар, баъзилар эса тўртликларга бўлиб ўрганганлар¹.

Шунга қарамай, уйғур ёзувли матнларда шеърини мисраларни ажратиб ёзиш ҳам кенг тарқалган. Жумладан «Сюань-цзан кечмиши» асарининг бизгача етиб келган қўлёзмасида ора-орадаги шеърлар *Шлоки бу әрвр* деган таъкид билан келади. Таъкиддан сўнг икки жуфт нуқта ҳам қўйилган. Шлок (шеър)нинг ҳар қайси мисраси янги сатрдан ёзилган. Ҳатто мисралар ва бандларнинг якунига қўш нуқта ёки икки жуфт нуқта ҳам қўйиб борилган.

Уйғур ёзувли шеърларнинг манбалари қуйидагилар:

1. Берлинда сақланаётган Турфондан топилган матнлар ичидаги Т. М. 419 рақамли варақ. Ушбу варақда Апринчур тигиннинг икки шеъри битилган.

2. Турфон матнлари орасидаги ТПД 169 ишоратли варақ. Унда моний муҳитида яратилган Тонг тангри алқови ҳамда тўртликлардан тузилган ўлим тасвири ҳақидаги шеър битилган.

3. Турфон матнлари ичидаги ТПМ252 рақамли битиг. У шоир Ки-Кининг шеърдир.

4. Британ Музейида Ог. 8212 (108) рақами остида уйғур ёзувли бир мажмуа сақланмоқда. Мажмуадан турк будда адабиётининг кўҳна намуналари—бир насрий асар ва қатор шеърлар ўрин олган².

1) Мажмуанинг илк асари ҳар қайси банди ... *аны-таг орунларга* радифи билан туговчи саккизлик шаклидаги тўрт бандли шеърдир.

2) Навбатдаги асар будда фалсафий рисоладир. Ушбу насрий асар 31саҳифадан иборат.

Шундан сўнг бир қанча шеърини асарлар битилган. Улар:

- а) саккизликлар шаклидаги ўн турли эзгулик мадҳи;
- б) саккизликлар шаклидаги 35 банддан иборат бурхонларга юкунч;
- в) алифбо ҳарфларининг сирасига бағишланган

¹ Қ а р а н г: *Стеблева И. В.* Стихи и время.— в кн. Сад одного цветка. М., 1991. С. 287—292.

² Шеърларнинг нашрига қаранг: *Arat R. R.*, ўша асар, 63—161- б.

шеър. Унинг ҳар банди уйғур алифбосининг муайян ҳарфига бағишланган бўлиб, жами 21 ҳарф асосидадир;

г) Чисуя тутунгнинг тўртликлар шаклидаги 15 банддан иборат шеър. Унинг сўнгида шеърни Чисуя тутунг сичқон йили тўққизинчи ойининг ўнинчи куни (*күскү йылын тоқузунч айнынг он йангыта*) битганлиги қайд этилган;

д) Пиратя Шири шеърлари. Мажмуанинг 54-саҳифасидан бошлаб охирига қадар Пиратя Ширининг шеърлари ўрин олган.

Турк шеърятининг намуналари насрий асарлар таркибида ҳам учрайди. Чунончи:

5. Шингқу Шелининг «Сюань-цзан кечмиши» таржимасида ора-орада *шлок* номи остида шеърлар келтирилади.

6. «Олтун ёруғ» сутрасида ҳам айрим ўринларда шеърлар мавжуд. Чунончи, асарда ака-ука шаҳзодалар ривояти берилган. Ривоятда кичик шаҳзода тўқайда оч қолган она барсни ўлимдан қутқармоқ ниятида ўзини қурбон қилади. Бирга юрган акалар бу мудҳиш хабарни оналарига етказадилар. Шу ўринда асарда туркий адабиётга хос икки тўртлик — йиғи келтирилган.

7. Уйғур ёзувли «Ўғузнома» достони насрда битилган. Лекин ора-ора ҳозирги халқ дostonларидаги каби қофияли жумлалар (сажъ) ва шеърый қисмлар ҳам мавжуд. Ушбу шеърлар ҳам туркий шеърятнинг қадим намуналари бўлиб, мазмунан туркийларнинг жуда қадим қарашларини акс эттиради.

8. Берлиндаги Турфон матнлари ичида бир мажмуа сақланади (Т I Д 155). У туркча ва мўғулча матнлардан тузилган бўлиб, туркийси диний ахлоқий ҳикоялар, ҳикматли сўзлар ҳамда тўртликлар шаклидаги шеърый парчалардан иборат. Шеърый парчаларнинг жами олти. Кичиги икки, йириги олти бандлидир. Улар ахлоқий, ижтимоий, инсоний мавзуларда бўлиб, илк ислом муҳитида яратилган.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» АСАРИ

Баласағунлик Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб «Қутадғу билиг»¹ — «Қут ато этгувчи билим» асарининг

¹ *Қутадғу* сўзидаги *қут* — «қут, бахт» дегани, *-ад* — феъл ясовчи, *-ғу* — сифатдош қўшимчаси; *билиг* сўзидаги *бил* — феъл ўзак, *-(и)г* — от ясовчи қўшимчадир.

уч йирик қўлёзмаси маълум. Шунингдек, айрим манбаларда ушбу дostonдан олинган байтлар ҳам учрайди. Уч қадимий қўлёзманинг бири уйғур, иккиси араб хатидадир. Араб ёзувли қўлёзмалар (наманган ва қоҳира нусхалари), тахминларга кўра, XIII — XIV асрларда кўчирилган. Учинчи нусхани XV асрда ҳиротлик Ҳасан Қора Сайил Шамс баҳши уйғур хатида кўчирган. Уйғур ёзувли қўлёзма ҳозир Вена Миллий кутубхонаси да (А. Ф. 13), наманган нусхаси Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида (1809 рақамли қўлёзма), учинчиси эса Қоҳирада сақланмоқда.

«Қутадғу билиг»нинг ҳирот нусхаси (А). «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли қўлёзмаси 190 бетли¹. Унинг ортиқча безаклари йўқ. Фақат муқовасига «Қутадғу билиг» деб сарлавҳа қўйилиб, нақшга олинган, холос. В. Радловнинг ёзишича², қўлёзма ҳар қайсиси ўн варақли ўн бир дафтардан тузилган. Дастлабки тўрт дафтарнинг белгиси йўқ. Бешинчисидан бошлаб биринчи бетининг тепасига тартиб кўрсаткичи ёзиб чиқилган: *бэш* (79-б.), олтинчи дафтар йўқолган, *йэти* (99-б.), *сэкиз* (119-б.), тўққизинчи дафтар белгисиз, *он* (159-б.), *он бир* (179-б.). Қўлёзмага бошдан-охир пойғир белгиси қўйилган.

Матннинг ҳар байти бир қаторга кўчирилган, яъни қатор ярмигача биринчи мисра ёзилиб, кейинги ярмидан иккинчи мисра давом этади. Сатлар сонидан изчиллик йўқ, айрим бетлари зичлашиб кетган. Кўпи 33—36 сатрли, баъзан 48, ҳатто 20 қаторли саҳифалари ҳам бор. Котиб (баҳши)нинг шошилиб ёзгани сезилиб туради. Айрим сўзлар ўчирилиб, устидан тузатиб ҳам қўйилган.

Қўлёзманинг илк саҳифасида бол шўрваси тайёрлаш усули берилган. «Қутадғу билиг» қўлёзма китобнинг 2—185-бетларидан ўрин олган бўлиб, жами 5772 байтлидир (араб ёзувли нусхаларида бундан ортиқроқ).

186—189-саҳифаларда қўлёзма котиби Ҳасан Қора Сайил Шамснинг 38 байтли қасидаси берилади. Ушбу қасиданинг котибга нисбат берилувига сабаб 37-байтида унинг оти қайд этилган: *Бу Қара Сайил адағым ав (в) ал атым-ол Ҳасан.*

¹ Қаранг: Радлов В. В. Кудатку-Билик. Факсимиле уйғурской рукописи. СПб., 1890.

² Уша нашри, IV-б.

Китоб ҳижрий 843, қўй йилида, муҳаррам ойининг тўртинчи куни (мелодий 1439 йилнинг 18 июнида) Ҳиротда кўчириб тугатилган. 185-саҳифада бу хусусда шундай қайд этилади: *Тугъанди Қутадағу (билиг) китабы тарих сәкиз қырқ уч йылда қой йыл муҳаррам айнынг тўрти Ҳаруда*. Китобнинг 189-саҳифасида бахшининг 38 байтли қасидасидан кейинги таъриҳда ҳам юқоридаги сана тақрорланади: *Тарих сәкиз йүз қырқ учта қой йыл ахири муҳаррам айнынг тўрт йангысы Ҳару шаҳрында битилди*.

Кейинги таъриҳнинг икки гирдига қиялатиб араб хати билан форсий тўртлик ёзиб қўйилган.

Ушбу тўртликдан сўнг, ана шу саҳифанинг ўзида яна уйғур хатида қўлёманинг Ҳиротдан Тўқатга, у ердан эса Абдулраззоқ Шайхзода бахши учун 879 (мелодий 1474) йили Истанбулга келтирилгани қайд этилган: *Тарихқа сәкиз йүз йәтмиш тоқузда йылан йыл бу Қутадағу билиг китабны Абдулраззақ Шайхзада бахшы учун Истанбулда Тоқаттын Фанари оғлы Қазии 'Али битиг йыбарыб кәлтүрдиләр. мубарак болсун, давлат кәлсун, мәхнат кәтсун* (Тарих сәкиз юз етмиш тўққизда, илон йили, бу «Қутадағу билиг» китобини Абдулраззоқ Шайхзода бахши учун Фанари ўғли Қозии Али Истанбулдан хат юбориб Тўқатдан келтирдиләр. Мубарак бўлсин, давлат келсин, заҳмат кетсин).

190-бетга Абдулраззоқ бахшининг беш тўртлиги уйғур хатида битилган. Тўртликлардан кейин араб ёзуви билан ушбу байт ёзиб қўйилган:

Абдулраззақ сөзләрин айды сәнгә,
Бар эсә та'нанг жавабын бәр мәнгә.

Шундан сўнг қўлёманинг қўлдан-қўлга ўгиб юрганлигидан дарак берувчи яна бир маълумотни учратамиз. Унда китоб Мулла Хайридиннинг жумъа масжиди ёнида Наълбант Ҳамза отли кишидан олинганлиги қайд этиб қўйилган. Ушбу қайд ҳам уйғур хатидадир: *Наълбант Ҳамзадын сатун алдуқ¹, мулла Хайрад (д)иннынг жум'а масжидынынг йаныда. Ашана Хожа Ҳажии даллал.*

Кўринадики, китоб сўнгидаги Абдулраззоқ бахшининг тўртликлари, қўлёманинг қачон ва ким учун кел-

¹ *Сатун алдуқ* — «сотиб олдик» дегани. Фельнинг бундай шакли ҳозирги турк тилида ҳам учрайди. Солиштиринг: *satin almak* — покупать (Турецко-русский словарь. М., 1945, с. 521).

тирилганлиги, яна жумъа масжидининг ёнида сотиб олинганлиги хусусидаги қайдлар Ҳиротда эмас, балки кейинчалик Истанбулда иккинчи бир бахши томонидан битилган. Эътибор берилса, 189-бетдаги «Қутадғу билиг»нинг кўчириб яқунланганлиги ҳақидаги таърих ва форсий тўртликдан сўнг қўлёзма хат услуби кескин ўзгаради. Бу ҳам китобга икки котиб қўл урганлигининг яна бир исботидир.

Яна бир муҳим ери: олимлар ўртасида қўлёзманинг биринчи саҳифасида келтирилган тўрт қаторли бол шўр-васи тайёрлаш усули ҳақидаги матни Ҳасан Қора Сайил Шамс ёзган деган тахминлар бор.¹ Шуниси муҳимки, ушбу матннинг хат шакли «Қутадғу билиг» ёки ундан кейинги қасида хатидан ажралиб туради. У қўлёзма сўнгида битилган тўртликлар ва турли қайдларнинг хат шаклига яқиндир. Шунга асосланиб, ушбу матн ҳам қўлёзмага кейин киритилган дейиш мумкин.

Шу ўринда уйғур ёзувли кейинги матнлар ким томонидан битилганлигини аниқлаш зарурати туғилади. Таъкидланганидек, «Қутадғу билиг»нинг мазкур нусхасини Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши Ҳиротда кўчирган. Унинг хат услуби кейинчалик Истанбулда китобга қўшилган матнлар хатидан айрилиб туради. Демак, қўлёзмага иккинчи бир шахс қўл урганлиги тайин.

Энди муҳим бир фактга эътибор қаратайлик. Қўлёзманинг 190-бетига—матнлар яқунлангандан сўнг уйғур ҳарфлари билан бир имзо қўйилган ва унинг остига араб ёзувида *бахши бэлғуси* деб ёзиб қўйилган. Қизиғи шундаки, араб ҳарфли қўлёзмаларда, одатда, китоб эгасининг муҳри босилар эди. Лекин мазкур қўлёзмада, худди ҳозиргидек, қўл қўйилган. Разм солинса, имзодаги ҳарфлар шакли қўлёзмага кейинчалик илова қилинган матнлар хати билан умумий. Чамаси, Абдулраззоқ бахшининг имзоси шу бўлса керак.

Кўринадики, қўлёзма бошидаги тўрт қаторли матни, китоб сўнгидаги тўртликлару қўлёзманинг Истанбулга келтирилганлиги, масжид ёнидаги китоб савдоси ҳақидаги қайдларни битиб охирига қўл қўйган ҳам шоир ва котиб Абдулраззоқ Шайхзодадир.

Истанбуллик машҳур шоир ва бахши Абдулраззоқ 1474 йили «Қутадғу билиг»нинг ҳирот қўлёзмасини Фа-

¹ *Sertkaya O.F.* Islâmi devrenin uygur harfli eserlerine toplu bir bakis, S. 14.

нари ўгли Қози Али орқали илтимос қилиб олиб келтирган ва ўзида сақлаган. У асарнинг бу нусхаси билан яхшитаниш. Китобга ҳатто қўшимча матнлар ҳам битиб қўйган. Демак, ушбу қўлёзма икки машҳур бахшининг қўлидан чиққан.

Маълумки, Абдулраззоқ бахши уйғур хати билан «Ҳибати-л-ҳақойиқ», «Маҳзану-л-асрор» асарларини кўчирган, шунингдек, Лутфий ва Саккокий газалларидан ҳам намуналар битган. Лекин буларни «Қутадғу билиг»нинг ҳирот қўлёзмаси билан танишиб чиққанидан бир оз кейин—1480 йили кўчирган. Агар ушбу асарлар матни билан «Қутадғу билиг» қўлёзмасига кейин киритилган матнлар хатини ўзаро солиштирилса, улар хат услубидаги умумийликни кузатиш мумкин. Ушбу матнларни бир киши битганлигига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Аён бўладики, истанбуллик Абдулраззоқ Шайхзода ўзига замондош адибларнинг асарлари билан бир қаторда ўтмишда яратилган асарларни кўчиришга иштиёқманд эди. Эҳтимол, шу боис у «Қутадғу билиг»нинг ҳозир фанда шуҳрат қозонган уйғур ёзувли қўлёзмасини ҳам сўраб олдирган (лекин ундан нусха кўчирганми-йўқми номаълум). У қўлёзма билан яхши таниш бўлганлиги аниқ.

Ушбу қўлёзмага икки бахши — Ҳасан Қора Сайил Шамс ва Абдулраззоқнинг қўл урганлиги ўша кезларда Ҳирот, Язд, Самарқанд, Истанбулда шаклланган бахшилар мактаблари орасида ўзаро маданий алоқалар, тажриба алмашувлар бўлиб турганидан далолат беради.

Китоб сўнгида унинг Истанбулга келтирилганлиги, масжид ёнида бўлган китоб савдоси ҳақидаги маълумотларнинг араб хатида эмас, балки уйғур ёзувида битилганлиги жуда муҳимдир. Бу ўша кезларда ушбу маданий марказларда уйғур хатининг мавқеи юқори бўлганлиги, унинг амалда кенг қўлланилганлигининг белгисидир.

Наманган (фарғона) нусхаси (В). Араб ёзувли ушбу қўлёзма Намангандан топилган. Ҳозир Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

«Қутадғу билиг»нинг ушбу қўлёзмаси бошқа нусхаларга нисбатан тўлиқ ва тартиблисидир. Шундай бўлса-да, унда асарнинг айрим ўринлари учрамайди.

Матннинг тузилиши шундай: аввал насрий муқад-

дима келади. Лекин унда, қолган икки нусхадаги каби, шеърӣ муқаддима йўқ. Насрий муқаддимадан кейин боблар мундарижаси берилади. Сўнг асар матни бошланиб кетади. Мазкур нусхада асарнинг охири ҳам йўқ: китоб *Одғурмыш Одғулмишкә панд бәрмишин айур* бобида тугайди. Матн ҳатто шу боб охирламасданоқ узилиб қолган.

Қўлёзма 224 варақ бўлиб «Қутадғу билиг» унинг 223б-саҳифасида яқунланади. Охириги 224-(а, б) варағига бошқа матн битилган. Қўлёзманинг охири йўқлиги учун мазкур нусханинг кўчирилган даври, котиби ва ўрни ҳам номаълум. Матннинг имло хусусиятлари ва хат шаклига асосланиб, у тахминан XIII асрда кўчирилган дейиш мумкин.

Матн эътибор билан хушхат насхда битилган. Мундарижа ва асарнинг ички сарлавҳалари хатти сулсда. Ҳар саҳифага ўн беш қатордан матн кўчирилган бўлиб, икки устунли рамкага олинган. Орадаги сарлавҳалар ва тўртликлар ҳам чизик билан ажратиб кетилган.

Қоҳира нусхаси (С). Ушбу қўлёзма Қоҳирадан топилган. Ҳозир ҳам ўша ерда сақланмоқда. Қўлёзма 392 саҳифадан иборат бўлиб, ора-орада унинг варақлари, ҳатто асарнинг айрим боблари ҳам тушиб қолган. Баъзи варақларини аралаштириб юбориб, қайта муқоваланган кўринади. Мазкур нусхада асарнинг охири йўқ. Сўнгги *Китаб идиси Йусуф улуг Ҳажиб Ъзингә панд бэрвр* деб аталган боби ҳам тугамаёқ узилиб қолган. Охириги бетлари йўқлиги туфайли қўлёзманинг кўчирилган санаси, макони, котиби номаълум. Хат шакли, имло хусусиятларига кўра қўлёзма XIII—XIV асрларда кўчирилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Қўлёзманинг ҳар саҳифасига 17 сатрдан матн битилган. Ҳар байти бир сатрда: қатор ярмигача аввалги мисра, кейингиси иккинчи ярмидан давом этади. Ора-ора айрим байтлар бошқаларидан ажратиб икки сатрга ёзилган. Тўртликларга *шэ'р* деган сарлавҳалар қўйиб борилган.

Бобларнинг сарлавҳалари сулсда.

Қоҳира нусхасидан олинган кўчирма. Фанда асарнинг қоҳира нусхаси маълум бўлгач, В. Радлов 1898 йили ундан нусха кўчириб олдиради. Уни Э. Мариц назорати остида бир араб филологи кўчириб берган эди. Эътироф этишларича, нусха саводхонлик билан кўчирилган бўлиб, қоҳира қўлёзмасининг имлоси тўлиқ

сақланган. Кўчирма ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида Д 12 рақами остида сақланмоқда¹.

Юқорида қайд этилган уч йирик қўлёзма нусхадан бошқа, яна баъзи манбаларда асардан олинган байтлар ҳам учрайди. Булар:

Д нухаси. Р. Р. Аратнинг ёзишича², Анқарадаги Маориф кутубхонасида сақланаётган бир мажмуада туркий шеърлар мавжуд. Шеърлардан бири Адиб Аҳмаднинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асаридан олинган тўртликдир. Ушбу тўртлик уйғур хатида бўлиб, ҳар сатри араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилган. Шундан кейин ўша саҳифанинг ўзидан яна бир тўртлик ўрин олган. Олимнинг фикрича, у «Қутадғу билиг»га оид. Ушбу тўртлик ҳам аввалгиси сингари уйғур ва араб ёзувларидадир³. Тўртлик тубандагича ўқилади:

Некв бар ачунда олвмдин қатығ
Олвмни сақынса кэтәр минг татығ
Кэзикчә кэлвр бу олвмнинг қуры
Озвнгни олвмкә ануқлаб йоры

Бирилган мисолда уйғур хатида қатығ деб ёзилган сўз араб ёзувли сатрида қатық, сақынса—сағынса, татығ—бадық деб изоҳланган. Кўринадики, матнда кўчирилган замон ва шевахусусияти ўз аксини топган.

Мазкур қўлёзмадаги «Қутадғу билиг»дан олинган деб чамаланаётган байтлар асарнинг наманган қўлёзмасида бир-бирдан тамоман бошқа ўринда, бир оз фарқли учрайди. Наманган нухасидаги шунга мос келувчи ҳар икки байтни аввалги ва кейинги байтлар билан биргаликда келтирамиз:

I

Мунгар мэнгзәтв айды ша'ир сөзи
Мунунг ма'нисы уқса ачлур кöзи
Некв бар ажунда олвмдин қатығ
Олвмвг сақынса кэтәр минг татығ

¹ Дмитриева Л. В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения. III. М., 1980. С. 17.

² Edib Ahmed b. Mahmud Yükkneki. Atebetü'l-hakayik. S. 34—36.

³ Кўрсатилган китобнинг CLXVIII—CLXXII бетларида қўлёзма саҳифаларининг фотоси берилган.

Өлүм бир тэнгиз-ол учы йоқ түби
Бақа көрсә йәтрү түби йоқ батығ (47 б. 15—48а. 2)

Мазмуни:

Шоир ўз сўзини бунга ўхшата айтибди,
Бунинг маъносини уқса, (кишининг) кўзи очилади.
Дунёда ўлимдан қаттиқроқ нима бор.
Ўлимни ўйласа, минг ҳаловат кетади:
Ўлим бир денгиздирки, унинг учи ва түби йўқ,
Боқиб кўрилса, у түби йўқ чуқурликдир.

II

Некү тәр эшит бу улы йатмыш эр
Өлүмүн өлүрдә өзә аймыш эр
Кәзикчә кәлир бу өлүмнүнг қуры
Өлүмкә өзүнг чын ануқлаб йоры
Қур алтун бағучы муну мән тәйв
Өлүм тутты эрсә өзүлди қуры (59а. 14—59 б. 1)

Мазмуни:

Нима деган, эшит, чириб ётган эр,
Ўлимини ўлишдан олдин айтган киши:
Ўлим навбати сёнга (ҳам) пайти билан келади,
Ўлимга чин ҳозирлик кўриб юргин.
Мана мен дея олтин камар боғлаб юрувчилар
Ўлим тутгач, камарлари узилади.

Е нусхаси. Асримизнинг бошларида Волга дарёси бўйидаги Саройчиқ деган жойдан сиртига араб ёзувли матн битилган кўзача топилди¹. Унинг дастлабки матни икки байтдан иборат шеър бўлиб, шундай ўқилади:

Киши көрки йвз-ол бу йвз көрки көз
Бу өз көрки тил-ол бу тил көрки сөз
Тақы көрк кишигә билиг ҳам ҳунар
Йулуғ қылғу жанны билиглиггә эр

Шеърнинг иккинчи сатридаги *бу өз* ёзувда **بواز** шаклидадир. Бунинг А. Самойлович *боуз* деб ўқиб, «глотка» деб таржима қилган ва транскрипциясида ҳам, таржимасида ҳам сўроқ аломати қўйиб кетган². Меним-

¹ Самойлович А. Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кубшине из Сарайчика.— ЗВОРАО. Том XXI. Выпуск I—IV. СПб, 1912. С. 038—047.

² Уша жойда.

ча, уни бу өз (ушбу инсон, ушбу жон) деб талқин қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, Самойлович назарда тутган *боуз* (<бовуз ~ боғуз) «алиф»сиз ёзилади. Яна унинг «глотка» (томоқ, оғиз) деб талқин қилиниши ҳам у қадар мазмунга тушмайди. Шунини эътиборда тутиб, таҳрир киритилган тақдирда матннинг мазмуни тубандагича бўлади:

Кишининг кўрки юздир, юзнинг кўрки—кўз,
Бу жон (инсон)нинг кўрки тилдир, тилнинг кўрки—сўз
Яна кўрк кишига билим ва ҳунар,
Фидо қилгай жонни билимлига эр.

Келтирилган байтларнинг биринчиси «Қутадғу билиг»да бир оз фарқли ҳолда учрайди. Асарнинг А нусхасидан шунга мос байтни аввалги ва кейинги байтлар билан биргаликда келтирамиз:

Масал кэлди түркчә мунгар мэнгзәтв
Аны сөзләдим мән муну йангзату
Уқуш көрки тил- ол бу тил көрки сөз
Киши көрки йвз-ол бу йвз көрки көз
Тили бирлә йанглуғ сөзин сөзләйвүр
Сөзи йахшы болса йүзи сәвлинвүр

(19.22—24)

Мазмуни:

Бунга монанд туркча масал бор,
Бунга мослаб ушбу (масал)ни сўзладим:
Заковат кўрки тилдир, бу тилнинг кўрки—сўз
Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки—кўз.
Инсон ўз сўзини тили билан сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи севилади.

Муқоясадан сўнг кўза сиртидаги шеърини матн «Қутадғу билиг»дан олинган деб фикр қилиш мумкин. Битининг биринчи байти «Қутадғу билиг»даги сатрларга деярли мос эканлиги бунга асос бўла олади. Лекин кўзадаги шеърнинг иккинчи байти биз оз мулоҳазали. Ушбу байт «Қутадғу билиг»нинг бизга маълум уч йирик қўлёмасида учрамайди. Чамаси, кўза сиртидаги гўртлик Юсуф Хос Ҳожиб асарининг бизга номаълум нусхасидан олинган кўринади.

Мана шу далиллар ҳам «Қутадғу билиг» ўрта аср туркий адабиётида ғоят машҳур экани, у жуда кўп

нусада тарқалганидан дәлолат беради Шу билан бир-га, асарнинг янги нусхалари ҳақида фикр юритишга асос бўла олади.

Саройчиқдан топилган кўза сиртига «Қутадғу билиг»дан олинган деб фикр билдириляётган тўртликдан ташқари (энди ундан қуйироқда) икки қаторли қайд ҳам ёзиб қўйилган. Лекин унинг юқоридаги шеърга алоқаси йуқ.¹

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» НУСХАЛАРИНИНГ МАТНИЙ ФАРҚЛАРИ ХУСУСИДА

Қутадғу билиг»нинг қўлёзма нусхалари (А, В, С) турли даврларга оидлиги учун улар орасида матний фарқлар катта. Қуйида нусхалараро матний тафовутлар хусусида тўхталамиз.

Асар нусхаларининг бари тўлиқ эмас. Баъзан асарнинг айрим боблари тушиб қолган ёки улар бириктириб юборилган. Боблардаги байтларнинг сони ҳам кўп ўринда ўзаро тенг эмас: бирида бир байт бошқа қўлёзмада учрамайди ва б. Қўлёзмалар орасида нисбатан тўлиғи В нусхаси бўлиб, у 6106 байтlidir. Лекин унда асарнинг сўнгги боблари тушиб қолган. Уйғур ёзувли А нусха бир оз қисқа—шеърий муқаддимани қўшиб ҳисоблаганда 5772 байтли. Муҳими, мазкур нусхада асарнинг бошланиши ва якуни бут. Нусхалардаги сарлавҳалар изчиллигини қиёслаш орқали асарнинг боблар тартиби ва мундарижасини тиклаш мумкин.

Мавжуд нусхаларда асарнинг тузилиши ҳам бир оз фарқ қилади. Жумладан, В нусха қисқа насрий муқаддима билан бошланган. Сўнг боблар мундарижаси (фиҳристи абваб) келади, кейин яна унвон билан асарга ўтилади.

Уйғур ёзувли А нусха ҳам насрий муқаддима билан бошланган. У тугагач, 76 байтли шеърий муқаддима келади. Унда ҳам насрий муқаддимада тилга олинганлар бирма-бир, аммо энди назмда баён этилган. Иккинчи муқаддимадан кейин боблар мундарижаси (фиҳристи) келтирилган. Фиҳристан сўнг унвон билан мавзуга ўтилади.

С нусханинг тузилиши ҳам уйғур ёзувли қўлёзмага яқиндир.

¹ Унинг ўқилиши ўша асарда берилган.

Нусхаларда келтирилган фикҳристларнинг тартиби ҳам ўзига хос. В нусха фикҳристида 67 боб номи келтирилган. Асарнинг илк анъанавий—тангрига ҳамд, ялавоч алайҳиссалом ўгдуси, тўрт саҳобанинг фазилати, Урдукан хони Тавғач Буграҳон мадҳи бўлимлари мундарижада йўқ. Бешинчи—етти кавокиб ва ўн икки бурж ҳақидаги боб *китаб башы* деб қайд этилган.

А нусха фикҳристида эса 73 боб номи келтирилади. Лекин мазкур нусха фикҳрида, аввалги қўлёзмадан фарқли ҳолда, дастлабки анъанавий тўрт бобнинг сарлавҳаси ҳам сирага қўшилган. Яна бир хусусияти шундаки, А нусха фикҳристида келтирилган боблар тартиби белгилаб борилган: *аввал баб, икинч баб, учунч баб, тўртунч баб* ва б. Охиргиси *йэтмиш икинч баб*, хотимаси эса *сонг баб* деб қайд этилган.

С нусха фикҳристида 72 боб номи берилган ва унда ҳам асарнинг дастлабки анъанавий бўлимлари боблар сирасига киритилган. Маълумки, ўрта аср китобатчилигида асар муқаддимасидаги анъанавий бўлимлар ва хотима (китоб эгасининг узри ҳақидаги боб) одатий ҳодиса эди. Уларни фикҳрида қайд этмаслик матншуносликда у қадар жиддий нуқсон ҳисобланмаган. Шу боис, В нусха фикҳристида ҳам ушбу бобларнинг сарлавҳалари тушириб қолдирилган кўринади.

Яна бир хусусияти: асарнинг В нусхасида матн орасида ана шу дастлабки тўрт анъанавий боб сарлавҳалари арабча номланган. Муҳими шундаки, А нусхада ушбу бобларнинг номи фикҳрида ҳам, матн орасида ҳам туркийдadir. Жумладан, матн ичидаги сарлавҳалар шундай: *Тангри 'азза ва жалла бөгдусин айур; Илавач 'алайҳиссалом бөгдусин айур; Тўрт саҳобанинг фазилатын айур; Йаруқ йаз фаслын улуг Буграҳан бөгдусин айур.*

С нусхада матн орасидаги дастлабки уч боб сарлавҳаси арабча, тўртинчи—Буграҳон ўгдуси бобидан бошлаб туркий аталган.

Кўринадик, дастлаб (муаллиф нусхасида) боб сарлавҳаларининг бари фақат туркийда бўлган. Кейинчалик, асар муқаддимасидаги дастлабки бобларнинг сарлавҳалари шарқ ислом китобат анъанасига риоя қилиб, арабчага ўтирилган. Шунга кўра, асарнинг уйғур ёзувли А қўлёзмаси қандайдир эскироқ нусхага асосланганлигини тахмин қилиш мумкин.

Энди матнлардаги маънога таъсир этувчи фарқлар-

га тўхталамиз. С нуханинг шеърий муқаддимасида шундай байт бор:

Мунунгы туруғлақ қут урды эли
Туб асли насабдын йорымыш тили (6. 4)

Байт мазмуни қуйидагича бўлади:

Бунинг ери, эли қут урди [яъни яшнади],
Тили туб-асли, насл-насабдан сўз очди.

Байтнинг биринчи мисраси А нухада фарқ қилади: унда *қут урды* сўзи *Қузорду* (шаҳарнинг оти) шаклидир: *Мунунгы туруғлақ Қузорду эли* (7.7). Энди мазмун ҳам ўзгаради: Унинг турар ери *Қузўрду эли* (дир). Бинобарин, бу ўринда *Қузўрду* бўлгандагина мазмун тўғри бўлади. *Қузўрду* Баласағун шаҳрининг иккинчи отидир¹. Юқоридаги байтда эса китоб муаллифининг туғилган ери (*Қузорду* = *Баласағун*) ҳақида сўз борапти.

Ушбу даъвонинг чинлигини асарнинг насрий муқаддимасидаги муаллифнинг туғилган ери ҳақидаги маълумот ҳам исботлай олади. Чунки насрий муқаддимада ҳам мазкур байтдаги каби муаллиф Юсуфнинг Баласағунда туғилгани, кейинчалик Қошғарда ўз асарини яқунлагани қайд этилади. Мана ўша таъкид (уни В нухадан келтираман): *Бу китабны тасниф қылығлы Баласағун мавлудлығ парҳиз идиси эр түрүр. Амма бу китабны Қашғарда түгәл қылыб, Машриқ малики Ташгачхан үскингә кәкүрмиш* (2а. 7—9)

В нухадаги ушбу байтлар мазмунига эътибор беринг:

Тәгүрди мәнгә элги элик йашым

Қуғу қылды қүзғун түси-тәг башым

Оқыр элик эмди мәнгә кәл тәйв

Пусуғ болмаса бордым эмди нару (20 а. 8—9)

Мазмуни:

Эллик ёшим менга қўл тегизди,

(Қора) қүзғун тусидек бошимни оққуш қилди.

Энди эллик (ёш) мен томон кел деб чорламоқда,

Пистирма [яъни ўлим] бўлмаса, энди нари бораман.

Келтирган мисолда асар муаллифи Юсуфнинг ёшига ишора этилаётир. Биринчи байтда элликка тўлганлиги

¹ *Маъмур Қошғарий. Девону луғотат турк. I, 145-б.*

таъкидланган. Бироқ, кейинги байтда ҳам ана шу ёш қайтарилади: Энди эллик (ёш) мен томон кел деб чорламоқда. Кўринадики, бу ҳол мазмунга зид. Чамаси, бу котибнинг беҳос йўл қўйган хатоси бўлуви мумкин.

Асарнинг А нусхасида иккинчи байтдаги *эшик* ўрнида *алтмыш* ёзилган. Шунга биноан, муаллифнинг элликка тўлиб олтмишга қадам қўйгани таъкидланган бўлади. Мана ўша байт.

Оқыр эмди алтмыш мэнгә кэл тэйв
Пусуғ чықмаса йолда бардым сайу (22.23)

Мазмуни:

Энди олтмиш менга кел деб чорламоқда,
Йўлда пистирма чиқмаса, у сари бораман.

Мазмун асарнинг муаллиф нусхасида шундай бўлганлигига шубҳа йўқ. В нусхадан яна бир мисол:

Уқуш көрки сөз-ол бу тил көрки сөз
Киши көрки йвз-ол бу йвз көрки көз (17а. 6)

Мазмуни:

Заковатнинг кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки—сўз.
Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки—кўз.

Биринчи мисра мазмунига эътибор берайлик: унда заковатнинг кўрки ҳам, тилнинг кўрки ҳам сўз экани таъкидланган. Мантиқан қўшма гапнинг ҳар икки гапдаги кесимда бир мазмун ифодаланяпти.

Ушбу байтнинг кейинги мисрасида мантиқий изчиллик бор: кишининг кўрки—юз, юзнинг кўрки эса кўздир. Биринчи гапда кесим вазифасида келган сўз иккинчи гапда аниқловчи бўлиб келган. Ўз навбатида, кейинги мисранинг мантиқи аввалги мисра мазмунининг қусурли эканини кўрсатиб турибди. Асарнинг А нусхасида биринчи мисрадаги ана шу хатолик тўғриланган.

Мана ўша байт:

Уқуш көрки тил-ол, бу тил көрки сөз,
Киши көрки йвз-ол, бу йвз көрки көз (19.23)¹

Мазмуни:

Заковатнинг кўрки тилдир, бу тил кўрки—сўз,
Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки—кўз.

¹ Ушбу байтни Саройчиқдан топилган кўза сиртидаги сатрларга қиёсланг (бу китобнинг 62-бети).

Бу каби фарқларни кўплаб кузатиш мумкин. Уларнинг бари асар нусхаларини қиёсий ўрганиш ғоят муҳимлигини кўрсатади. Шу ўринда яна бир зарурий фактга эътибор қаратайлик. Асарнинг муқаддимасида ёзилуви-га кўра, китоб муаллифи Юсуф ўз асарини тугатгач, Машриқ малики Тавғачхонга тортиқ этади. Малик адибни тақдирлаб, уни хос ҳожиблик лавозими-га кўтаради. Муқаддимада яна таъкидланувича, бутун Туркистон эл-ларида туркий адабий тилида (*қамуғ Тўркистан элиндоё Буғрахан тилинчә түрк луғатыча*) ҳеч ким бундан яхшироқ китоб ёзган эмас. Бу китоб қай подшоҳликқа ё қай иқлимга етса, ғоят яхшилиғидан, ниҳоятда жозибасидан ўша элларнинг донишмандлари, олимлари қабул қилиб, ўзларича от бердилар: чинликлар «Адабул-мулук», Мочин маликининг номдилари «Айину-л-мамлакат» деб атадилар. Машриқликлар «Зийнату-л-умаро» дедилар, эронликлар «Шаҳномаи туркий», баъзилар «Пандномаи мулук» демишлар. Туронликлар эса уни «Қутадғу билиг» деб номладилар (А нусха, 1б—2а).

Ушбу маълумотлар асар қўлёзмаларининг кенг тарқалганлигига далил бўлиб, унинг яна кўплаб номаълум нусхалари хусусида фикр юрйтишга имкон беради. Муқаддимадаги маълумотлардан англашиладики, асарнинг муаллиф наворати остида котиб томонидан кўчирилган илк нусхаси хонга тортиқ этилган. Китоб хонга манзур бўлгач, у яна кўп нусхада кўпирилган. Достон бутун Машриқу Чин элларида шуҳрат қозонгандан сўнг яна янги қўлёзмалари битилган. Ўз навбатида, ушбу қўлёзмалар асарнинг мустақил варианты даражасига кўтарилган. Демак, асар ўз замонасидаёқ бир қанча вариантли бўлган (бошқа тилларга таржима қилинган бўлса-да, ажаб эмас, чунки муқаддимада унинг эронликлар орасида ҳам машҳур эканлигига ишора бор).

Асар бошидаги насрий ва шеърий муқаддималар, ҳарқалай, асарга кейинги вариантларда киритилган дейиш мумкин (эҳтимол, муаллифнинг кўзи тириклигида). Чунки унда китобнинг хонга тортиқ этилганию, унинг Шарқда шуҳрат топиб, турли отларга сазовор бўлгани таъкидланади. Табиий, бундай маълумотлар асарнинг илк вариантыда бор эди деб бўлмайди.

Демак, қорахонийлар давридаёқ, ҳатто муаллифнинг кўзи тириклигида асарнинг бир қанча варианты бўлган. Ушбу вариантларнинг муаллиф таҳриридан ўтганлиги ҳам шубҳа туғдирмайди. Бундан ташқари, асар қўлёз-

малар ўша даврдаёқ кенг тарқалган эди. «Қутадғу билиг»нинг шухрати кейинги юз йилликларда ҳам сўнгани йўқ. Бизгача етиб келган қўлёмаларнинг кейинги уч-тўрт асрга оидлиги асар ўз давридагина эмас, кейинги даврларда ҳам туркий адабиётда машҳур экани, унинг туркий классик адабиётга таъсири катта бўлганидан далолат беради. Асар қўлёмалари кенг тарқалган бўлувига қарамай, бизгача энг омадли, умри боқий нусхалари сақланиб қолгани тайин. Шуниси муҳимки, мавжуд қўлёмалар матни ўзаро қиёсланганда уларнинг бирини иккинчисига боғлаб бўлмайди. Шунга кўра, улар бизга номаълум бўлган турли нусхалардан кўчирилган, дейиш мумкин.

АДИБ АҲМАДНИНГ «ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ» АСАРИ

Бизгача Адиб Аҳмад (Адиб Аҳмад бин Маҳмуд Югнакий)нинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» достони, шунингдек, панд-насихат мазмунидаги бир тўртлик (рубойй) ва цеърий байтлари етиб келган. Достоннинг номи асарнинг уйғур ёзувли А нусхасида *‘Атабату-л-ҳақайиқ* («Ҳақиқатлар эшиги»), араб ёзувли С нусхасида *Ҳибату-л-ҳақайиқ* («Ҳақиқатлар тортиғи») деб қайд этилган. Д нусхасида эса *Ғайибату-л-ҳақайиқ* («Яширин ҳақиқатлар») шаклида берилади.

Манбаларда таъкидланишича, шоирнинг оти Адиб Аҳмад (*Адиб Аҳмад атым адаб панд сўзүм*), отасининг исми Маҳмуд Югнакийдир (*атасы аты Маҳмуди Югнакийи*). У Югнакда туғилган (*адибнынг йэри аты Югнак эрүр*).

Адиб Аҳмад туғма кўр эди (*тоға көрмәс эрди адибнынг көзи*). Алишер Навоий «Насойиму-л-муҳаббат»да зади: «Дерларки, кўзлари бутов эрмиш, асло зоҳирмас эрмиш. Басир бўлуб, ўзга басирлардек андоқмас эрмишки, кўз бўлғай. Аммо кўрмас бўлғай, аммо афоят зийрак ва закий ва зоҳид ва муттақий эрмиш. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло агарчи зоҳир кўзини ёпуқ ярақандур, аммо кўнгли кўзин бафоят ёруқ қилғандур»¹.

Адиб Аҳмаднинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бир қанча анбада маълумот келтирилади. Шоир ҳақидаги маълумотни, аввало, адибнинг ўз достонида учратамиз. Қи-

¹ Алишер Навоий. Насойиму-л-муҳаббат. Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган 97 а-ақамли қўлёмза, 98 а-бет.

тобнинг ёзилиш сабаби, асар муаллифининг ўзри ҳақидаги фаслларда шоир ўз отини тилга олади, достонининг ким учун бағишланганини таъкидлайди.

Адиб Аҳмад ҳақидаги яна бир маълумотни исми номаълум бир шоирнинг тўртлигида учратамиз: Тўртлик муаллифи адибни таърифлаб, унинг туғма кўр эканлиги, ушбу достони ўн тўрт бобдан тузилганлигини қайд этади. Мазкур тўртлик «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг уч йирик қўлёзма нусхасида асар матнига илова қилинган.

Амир Сайфиддин исмли шоирнинг тўртлиги ҳам адибга бағишланган. У адибни «адиблар адиби фазиллар башы» деб таърифлайди. Амир Сайфиддиннинг бу шеъри қўлёзмаларда юқорида шеъри қайд этилган номаълум шоир тўртлигидан кейин берилган.

Адиб Аҳмад ҳақида Амир Темур замонида яшаб ўтган маданият ва адабиёт ҳомийси Амир Арслон тархон ҳам ўз шеърида маълумот беради. Шоирга атаб у маснавий битган ва «Ҳибату-л-ҳақойиқ»қа илова қилган. Унинг маснавийси қўлёзмаларда юқорида қайд этилган тўртликлардан кейин берилган. Шеърда у адибнинг оти, унинг отаси, туғилган юрти, асарининг номи, шунингдек, нима учун ушбу асарни кўчиртирганлиги хусусида маълумот беради. Маснавий муаллифининг таъкидлашича, адиб ушбу асарини «кашғар тили»да битган. Чамаси, бу билан у кошғар шеvasи асосидаги адабий тилни (Қорахонийлар даври адабий тили) назарда тутди. Мазкур адабий тилни Маҳмуд Кошғарий «хоқоний тили», Юсуф Хос Ҳожиб эса «буғраҳон тили» деб атаган эди.

Алишер Навоий ҳам Адиб Аҳмадни ҳурмат билан ёдга олади ва адиб ҳақида муҳим маълумотларни келтиради. Чунончи, у Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга битган мактубларидан бирида Адиб Аҳмад ўғитларини эслаб, ундан бир тўртлик (рубой) келтиради. Муҳими шундаки, ушбу тўртлик «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинган эмас. Унинг мутлақо мазкур асарга алоқаси йўқ. Мана ўша шеър:

Атадын хата кэлсә кўрмә хата
Саваб бил хата таки қылса хата.
Атанынг хатасыны билгил саваб
Сэни йвз баладын қутқарғай худа¹

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том. Тошкент, 1966, 127-б.

Навойи ўзининг «Насойиму-л-муҳаббат» асаридā ҳам туркигўй машойиҳлар қаторида Адиб Аҳмадни тилга олади. Унинг ногирон, лекин ўта зийрак ва закийлигини таъкидлаб, эл ичида у ҳақда машҳур бўлган бир нақлни эслайди. Турк алфозида битган панду насихатларини юқори баҳолаб, унинг шеърӣ байтларидан мисол келтирди.

Адиб Аҳмаднинг яшаган даври ҳақида на ўз асари ва на бошқа маъбаларда аниқ бир маълумот берилган эмас. Туркийшүнөсликда «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг тил хусусиятларига таяниб, асар тахминан XII асрда яратилган, шунга кўра шоир қорахонийлар даврида яшаб ўжод этган, унинг юрти Югнак эса Урта Осиёда жойлашган эди деган фикрлар мавжуд¹. Аммо М. Имомназаров «Насойиму-л-муҳаббат»даги Навойи келтирилганларга таяниб Адиб Аҳмад VIII асрда, Бағдод яқинидаги бир шаҳарда яшаб, Имом Аъзамдан таҳсил олган деган мулоҳазани ёқлаб чиқди².

«Ҳибату-л-ҳақойиқ» ўн тўрт бобдан иборат. Асардан кейин келтирилган номаълум шоир тўртлигида бу хусусда шундай таъкидланади: *Тугатти бу он тўрт баб ичрā сōзи.*

Аввалги беш боб муқаддима бўлиб, уларда тангрига ҳамд, пайғамбар алайҳиссалом ва саҳобалар мадҳи, амир Дод Сипоҳсолор бекнинг таърифи, китобнинг ёзилиш сабаби ва зарурати ҳақида сўз боради.

Олтинчи бобдан асосий мавзуга ўтилади. Достоннинг ҳар қайси боби муайян мавзуга бағишланган. Буларда билимнинг фойдаси ва нодонликнинг зиёни, тилни тийув ва одоб-ахлоқ хусусида, дунёнинг бир қолипда турмай, ўзгариб туриши, сахийликнинг хислатларию бахилликнинг оқибати ҳақида, тавозелик манфаати, қибрлик ва ҳарисликнинг зарари ва бошқалар тўғрисида фикр юритилади. Асар якунида муаллиф ўз узрини баён этади.

Мавжуд уч йирик қўлёманинг барида асар бир хил тугайди. Учов қўлёманда достон тугагандан кейин исми номаълум шоирнинг адибни таърифлаб ёзган тўртлиги берилади. Шундан сўнг Амир Сайфиддиннинг ҳам адибга бағишлаган тўртлиги ўрин олган. Булардан кейин

¹ Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асари ҳақида. Тошкент, 1972. 6—10-б.

² Имомназаров М. Адиб Аҳмад қачон яшаган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1995 йил, 31 март сони.

Арслон Хўжа тархоннинг маснавийси битилган. Мазкур маснавий ўн байтлидир. Муҳими шундаки, асарнинг С нусхасида унинг саккизинчи байтидан кейин *Таммат ҳибату-л-ҳақайиқ би'авни-л-лаҳи-л-малики л-халиқи* (Буткул яратилганнинг подшоҳи-Оллоҳнинг кўмаги билан «Ҳибату-л-ҳақойиқ» тугади) деб ёзиб қўйилган. Лекин ушбу жумла А ва Б нусхаларда учрамайди. Агар С нусхадаги арабий якун асосида фикр юритилса, ушбу ўн байтли маснавийнинг сўнгги икки байти асарни Арслон Хўжа тархоннинг буйруғи билан битган котибга тааллуқли дейиш мумкин.

Асардан кейин келтирилган иловалар (бошқа шоирларнинг шеърлари)дан англашиладики, ўз даврнинг йирик арбоби, адабиёт ҳомийси, шоир Арслон Хўжа буйруғи билан асарнинг шу пайтгача сақланган таянч нусхалари жамлаб, қайтадан китоб ҳолига келтирилган. Унинг ниҳоясига адиб ҳақида билдирилган машҳур байтларни (хусусан, номаълум шоир ва Сайфиддин тўртликларини) киритган ва ўзи ҳам шеър битиб китобга қўшган. Асар шу зайлда китоб ҳолига келгач, ушбу «асосли» манбадан нусхалар кўчирила бошлаган. Ушбу таянч нусха 1444 йили Самарқандда Зайнул Обидин бахши уйғур хатида кўчирган нусха бўлуви мумкин.

Чамаси ўша кезларда Адиб Аҳмаднинг машҳур байтлари баъзан хато талқинга ҳам учрай бошлаган. Бунинг оқибатида асарнинг бир-бирига мос келмайдиган вариантлари ҳам пайдо бўлган кўринади.

Арслон Хўжанинг асарни қайта китоб ҳолига келтиришдан мақсади, хато талқинларни тузатиш ва асарнинг ишончли нусхасини яратиш эди. Бунга унинг маснавийсидаги қуйидаги байтлар ҳам далил бўлади:

Кўп элни кўрар-биз адиб сўзини
Билә билмәгәндин улар ўзини.
‘Айбқа қойуптур халайиқ ара
Ғалат ма’нисыны айытмыш йана

Мазмуни:

Кўп элни кўрармиз, адиб сўзини
Билиб билмай талқин қилади.
Халқ орасида айбга қўйиб
Йна хато маъносини айтади.

«Ҳибату-л-ҳақойиқ» муқаддимасидаги тангрига ҳамд, пайғамбар алайҳиссалом ва саҳобалар мадҳи. Дод Си-

поҳсолорбек мадҳи тузилишига кўра қасидалар (*а а, ба, ва*), китобнинг ёзилиш сабаби ҳақидаги фасл эса қитъадир (*аа, ба, ва*). Асарнинг асосий қисми қадимги туркий шеърятга хос бўлган тўртликлар шаклида (*ааба*). Уйғур ёзувли *А* нусхада тўртликлар *ухра* (ўзга), *тақы* (яна) деган сарлавҳачалар билан ажратиб берилган.

Асардан кейинги номаълум шоир ва Сайфиддиннинг тўртликлари *ааба*, Арслон Хўжа шеъри эса маснавий (*ааббвв*) шаклида қофияланган.

«Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг уч йирик қўлёмаси ва асардан олинган узинди (фрагмент)лари маълум.

1. Асарнинг *А* (самарқанд) нусхаси¹. Ушбу қўлёмани 1444 йили Самарқандда Зайнул Обидин бахши (Зайнул Обидин бин Султон Бахт Журжоний Ҳусайний) кўчирган. Матн уйғур хатида бўлиб, орадаги арабча оят, ҳадис, айрим байтлари араб ёзувидадир. Асар уйғур ҳарфлари билан куфа услубига ўхшатиб ёзилган. *Атабату-л-ҳақойиқ китаби* сарлавҳаси билан бошланади. Матн охирига қўлёматаърихи битилган.

Ушбу нусхада: «Ҳибату-л-ҳақойиқ» — 242, асарга шловалар — 14, матннинг жами 256 байтдан иборат.

Қўлёматаърихи ҳозир Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида (4012) сақланмоқда.

2. «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг *В* (истанбул) нусхаси. Бу нусха Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757 рақамли мажмуанинг биринчи асаридир.

Мазкур мажмуани 1480 йили Истанбулда Шайхзода Абдулраззоқ бахши кўчирган. Бу ҳақда қўлёманинг 159-саҳифасидаги таърихда шундай қайд этилади: *Таърих сәкиз йүз сәксән дөртдә тонгуз йылы зулқада айының он йәтисидә шамба күни тамам болды. Қутлуғ болсун, давлат кәлсүн, мәхнат кәтсүн тәб Шайхзада Абдулраз(з)ақ бахшы Қустантанийада битиди.*

Мажмуага кирган асарларнинг баъзилари уйғур ва араб ёзувида, баъзилари фақат араб, бошқа бирлари фақат уйғур хатидадир. Қўлёматаърихи китоб жами 174 бетдан иборат бўлиб, «Ҳибату-л-ҳақойиқ» унинг 2—69-саҳифаларидан ўрин олган.

Мажмуадаги «Ҳибату-л-ҳақойиқ» уст сатрида уйғур, эстида араб ҳарфлари билан кўчирилган. Бобларнинг

¹ Қўлёматаърихи ва факсимилига қаранг: *Adib Ahmed b. Mahmud Yükeki Atebetü'l-hakayik*, S. 20—26; I—LXII.

сарлавҳаси, арабча байт, ибора, ҳадис, оятлар ёлғиз араб ёзувида. Ҳар саҳифага уйғур ва араб ёзувларида 10—11 мисрали матн битилган.

Кўлёманинг ортиқча безаклари йўқ, лекин хати тартибли. Асар бошланишидаги араб ёзувли унвон (бисмилло) нақшга ўралган.

Ушбу нусхада матннинг жами 255 байт, шундан «Ҳибату-л-ҳақойиқ» — 241, иловалар эса 14 байтдан иборат¹.

Мазкур мажмуага Лутфийнинг тўққиз, Саккокийнинг учта ғазали ҳам киритилган. Ушбу ғазаллар тўпламнинг биринчи асари сингари уйғур хатида ёзилган бўлиб, ҳар қайси сатри араб хати билан изоҳланган².

3. Асарнинг араб ёзувли С нусхаси. Ушбу нусха Истанбул Тўпқопи сарой кутубхонасида сақланаётган бир мажмуа таркибидадир (қайд рақами 35552, сира рақами 244). Мажмуанинг ким томонидан ва қачон кўчирилганлиги маълум эмас.

«Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг бу нусхаси араб ёзувида, эътибор билан кўчирилган, ҳаракатлар мунтазам равишда қўйилган³. Мазкур нусхада: асар матни—248, илова—14, жами 262 байтlidir.

4. Д нусхаси. Р. Р. Аратнинг ёзишича⁴, узун кўпрулик Сайид Алининг китоблари орасида «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг бир қисми ва манзум Уғуз достонидан бир парча кўчирилган мажмуа бўлиб, кейинчалик ушбу кўлёма Анқарага олиб келинган.

Мазкур нусха араб хатида бўлиб, унда асарнинг оти *غيبه ال حقايق* *Ҳайбату-л-ҳақайиқ* шаклида ёзилган.

Ушбу бирикма «Древнетюркский словарь»да «исчезновение истин» деб таржима қилинган (196-б.) Менимча, бу ўринда *غيبه* сўзи «яширин, берк, ғойбий» маъносида қўлланилган. Солиштиринг: ар.: *غائب*
ўзбекча: ғойибдан келган довуц; ёки *Ҳайбулла* исми.

¹ Қ а р а н г: Уша асар. S 27—30; LXIII—LXVII.

² Ғазалларнинг нашрига қаранг:

Sertkaya O. F. Uygur harfleriyle yazilmis bazı manzum parcalari. Istanbul, 1973; XI—XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлари. 137—142-б.

³ Кўлёманинг тавсифи ва асарнинг фотонусхасига қаранг: Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci, кўрсатилган наشري, 30—32; CXVIII—CLXVI-б.

⁴ Уша асар, 32—34-б.

Сўзнинг шу маъноси назарда тутилса, асар номи «Ғо-
йибий ҳақиқатлар; яширин ҳақиқатлар» деган маъно-
ни билдиради.

5. *Е нусхаси.* Анқара. Маориф кутубхонасида сақла-
наётган бир мажмуада туркий байт ва тўртликлар мав-
жуд бўлиб, уларнинг бири «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан олин-
ган¹. Муҳими, мажмуадаги туркий шеърларнинг уйғур
ва араб ёзувларида битилганлигидир.

Мажмуада дастлаб уйғур алифбоси берилган. Маз-
кур алифбо шундай жумла билан бошланади: *Фасл:
фи хатти-л-уйғур алана нуқал муғули ва ҳуруфуҳа 16
ҳарфан мубнийя 'ала-л-фатҳ.*

Таржимаси: *фасл: Ҳозирда мўғулча деб аталадиган
уйғур хатида ҳарфлар (сони) 16 та ва фатҳа асосига
қурилган.*

Шундан сўнг уйғур алифбоси берилиб, ҳар бир бел-
ги арабча ҳарфлар билан изоҳланади.

Алифбодан кейин қуйидаги сонлар ҳам икки ёзувда
берилган: *ики, уч, тўрд, беш, алты йэди, сәкиз, доқуз,
он, йигирми, отуз, қырқ, элиг, алмыш, йэтмиш, сәкиз
ән, доқуз он, йүз, минг, түмән, сан сақыш.*

Шулардан сўнг туркий шеърлар берилади.

Мажмуадан ўрин олган дастлабки икки туркий тўрт-
лик уйғур хатида ёзилган ва ҳар сатри араб хати билан
изоҳлаб чиқилган. Қолган байтлар эса фақат араб ха-
тида.

Уйғур ва араб ёзувларида битилган биринчи тўрт-
лик «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинган бўлиб, у шундай
қилади:

Билиг билди болды эрән бэлгүлүг
Билигсиз тириг-лә өлүг көргүлүг
Билиглиг эр өлсә ады өлмәс-өл
Билигсиз тириг эркән ады өлүг

Ушбу тўртлик асарнинг бошқа нусхаларида бир оз
фарқли ҳолда учрайди. Жумладан, араб ёзувли *С* нус-
хасида:

Билиг билди болды эрән бэлгүлүг
Билигсиз тириг-лә йэтиг көргүлүг
Билиглиг эр өлди аты өлмәди
Билигсиз эсән эркән аты өлүг

¹ Қ а р а н г: Уша асар, 34—36; CLXVIII—CLXXII.

Юқоридаги мажмуада устда уйғур, остки сатрида араб ҳарфлари билан ёзилган навбатдаги тўртлик «Қутадғу билиг»га оиддир.

Унинг ўқилиши:

Нәкү бар ачунда өлүмдин қатық
Өлүмни сағынса кәтәр минг дадығ
Кәзигчә кәлүр бу өлүмнинг қуры
Өзүнгни өлүмкә ануқлаб йоры

Қўлёмзадан ўрин олган бундан кейинги сатрлар оралари жой ташланган ҳолда фақат араб ёзувида битилган (эҳтимол бўш жойга ана шу сатрларни юқоридаги сингари уйғур ҳарфи билан ёзишга мўлжалланган бўлса керак). Уларнинг бири тўртлик шаклида:

Айа билгә ҳикмат изин изләгил
Өзүнгни көзәд сөз билиб сөзләгил
Қылынчынғ арық тут өзүнгни көзәд
Кәрәксиз қылығны қойуб кәзләгил

Р. Р. Аратнинг фикрича, ушбу тўртликни «Ҳибату-л-ҳақойиқ»даги байтларга муқоёса этилса бўлади, лекин орадаги фарқ жуда каттадир¹.

Р. Р. Арат назарда тутган байтларни В нусхадан келтирамиз:

Айа дост билиглиг йизин изләгил
Қалы сөзләсәнг сөз билиб сөзләгил
Ахы эрни өггил өгәр эрсә сән
Бахылға қатығ йа оқын кәзләгил

Мажмуада юқоридаги тўртликдан сўнг яна уч байт ўрин олган. Унинг ўқилиши шундай.

Бәгәт көрки ҳикмат қылынчы хунар
Хунарлиг сачән-ол баҳалық гуҳар
Билиг ус ҳирад кимдә болса аны
Замана өгәр хақ тиләр хан сәвәр
Нечә сынса алтун баҳасы ҳам-ол
Ыпар қайда йашурса йасы өгәр

6. F нусхаси. Берлиндаги Фанлар академиясида туркий уйғур матнлар орасида Т.І.ТМ 287 ишоратли бир варақ мавжуддир². Унинг юз томонига уйғур ёзуви би-

¹ Уша асар, 36- б.

² Кўрсатилган асар: 36—38; CLXXIII- б.

дан беш қаторли туркий матн битилган. Тахминларга кўра ушбу узинди «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дандир.

Унинг ўқилиши:

1. Бу дунийа мазасы қат (ы)ғл (ығ)
2. маза Адасы өкү (шрә)к м (азасы)
3. аз са 'Асал қайда болса билә
4. арысы ары заҳары татғу ас (ал)
5. дын оза

Ушбу сатрлар асарнинг С нусхасида қуйидагичадир:

Бу ажун мазасы қатығлық маза
Азасы өкүшрәк мазасы аза
'Асал қайда эрсә билә арысы
Ары заҳры татқу 'асалдын оза

Уйғур ёзувли тўртлик битилган варақнинг орқа бегига араб ёзувли икки сатрдан иборат форсча ҳамдаolti сатрдан иборат уйғур ёзувли мўғулча матн битилган.

7. *G* нусхаси. Алишер Навоий «Насойиму-л-муҳаббат» асарида Адиб Аҳмад ижодига юксак баҳо бериб, ондан байтлар келтиради.

Мана ўша байтлар¹.

Улуғлар нә бәрсә йәмәс-мән дәмә
Илик сун ағыз ур йәмәсәнг йәмә

Тана бу ҳам аныңдур-ким:

Тилингни тийа тут тишинг сынмасун
Бу турған халайиқ сәнгә күлмәсүн

Бу ҳам аныңдур-ким:

Сөнгәкка илигдур эрәнгә билиг
Билигсиз эрән-ол илигсиз сөнгәк

Учинчи байтнинг иккинчи мисраси қўлзмада *Билигсиз эрән-ол сөнгәксиз илиг* шаклида берилган ва *сөнгәксиз илиг* бирикмасининг остига *илигсиз сөнгәк* деб ёзиб қўйилган. Ҳ. Исломий ўзининг танқидий матнида байт маъносидан келиб чиқиб ушбу мисрани *Билигсиз эрән-ол илигсиз сөнгәк* шаклида тиклайди.

Шу ўринда мазкур байтнинг тўртлик таркибидаги қолатини текшириб кўрайлик. Бу байт кирган тўрт-

¹ Ушбу мисоллар Ҳ. Исломовнинг асарининг Санкт-Петербургда сақланаётган қўлзмаси асосида турк машойиҳлари бўйича тузган илмий танқидий матнидан олинди.

лик «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг А нусхасида шундай шаклдадир:

Сўнгаккә йилиг-тәг эрәнгә билиг
Эрән көрки 'ақл-ол сўнгакнунг йилиг
Билигсиз йилигсиз сўнгак-тәг халы
Йилигсиз сўнгаккә сунулмас әлиг

Кўринадики, тўртликнинг 1-, 2-, 4-мисралари ўзаро қофиядош (*ааба*). Муҳими шундаки, Навоий келтирган мисолда иккинчи байт «Ҳибату-л-ҳақойиқ»даги шаклидан ўзгарган: *Эрән көрки 'ақл-ол сўнгакнунг йилиг* «Насойиму-л-муҳаббат»да *Билигсиз эрән-ол илигсиз сўнгак* деб берилган. Асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўнгги бирикманинг мазмунига тўғрилаб *илигсиз сўнгак* ёки қофияни назарда тутиб *сўнгаксиз илиг* деб берилганлигининг бойси ҳам шунда.

«Насойиму-л-муҳаббат»да Адиб Аҳмаддан мисол келтирилган уч байтнинг биринчиси «Ҳибату-л-ҳақойиқ»да учрамайди. Демак, бу байт муаллифнинг бизга маълум бўлмаган бошқа бир панд-насиҳат мазмунидаги (?) асаридан олинган дейиш мумкин.

Навоий келтирган иккинчи мисолни «Ҳибату-л-ҳақойиқ»даги байтларнинг бирига муқояса қилса бўлади, лекин унинг иккинчи мисраси тамоман ўзгача. Қиёс учун «Ҳибату-л-ҳақойиқ»даги шунга яқин бўлган мисрани ўз ичига олган тўртликни келтирамиз. (С нусха бўйича):

Эшиткил билиглиг нәкв дёб айур
Адаблар башы тил кёдәзмәк турур
Тилинг бәктә тутғыл тишинг сынмасун
Халы чықса бәктин тишингни сыйур

Ушбу тўртликнинг учинчи мисраси Навоий келтирган иккинчи мисолга қисман тўғри келади холос. Лекин у айнан «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинганми-йўқми, аниқ хулосани айтиш қийин. Учинчи байт, юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, адибнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асаридан олинган.

«Насойиму-л-муҳаббат»нинг М. Мирзаҳмедова тайёрланган тошкент нашрида¹ ва Камол Эраслан тайёрланган истанбул нашрида² юқоридаги уч байтнинг биринчи

¹ Қаранг: *Алишер Навоий*. Асарлар. Насойиму-л-муҳаббат. Тошкент. 1968, 157- 6.

² *Ali Sir Nevâyi. Nesâyimül-muhabbe min Semâyimi'l-Fütüvve*. K. Eraslan. Istanbul, 1979. s. 390—391.

ва учинчиси келтирилган холос. Ҳар икки нашрда иккинчи байт учрамайди (нашрларга асос бўлган қўлёзмада шундай бўлса керак). Лекин ушбу байт, кўриб ўтилганидек, асарнинг Санкт-Петербург қўлёзмасида мавжуд.

Манбалар таҳлилидан аён бўладики, Адиб Аҳмад асарлари ўрта асрлар туркий адабиётида гоёт шуҳрат қозонган. Унинг байтлари эл орасида мақол сифатида эди. «Насойиму-л-муҳаббат»да келтирилган мисоллар бунинг яққол далилидир.

Шоирнинг бизгача етиб келган машҳур достони ўша давр адабиётида «Атабату-л-ҳақойиқ», «Ҳибату-л-ҳақойиқ», «Ғайбату-л-ҳақойиқ» номлари билан юритилган. Унинг қўлёзмалари шу қадар кенг тарқалган эдики, ҳатто уларнинг адиб вариантдан фарқли нусхалари ҳам юзага кела бошлаган кўринади. Шу боис, XV асраёқ асарнинг таянч матнини тузишга эҳтиёж туғилган. Ушбу таянч матн Арслон Хўжа тархон назорати остида амалга оширилди.

Шу ўринда, асарнинг дастлабки нусхалари қандай зувда эди, деган савол туғилиши табиий. Бу саволга ниқ жавоб бериш қийин. Лекин, асар нусхалари ораида уйғур ёзувли қўлёзмаларининг мавжуд эканлиги оятда муҳим. Ҳатто таянч нусха деб чамаланаётган амарқанд нусхаси ҳам (1444 й) уйғур ёзувида билган. Бу, ўз навбатида, нусха кўчириш жараёнида атнгагина эмас, ёзув анъанасига ҳам амал қилинган-гининг натижасидир.

МАНСУР БАХШИ КУЧИРГАН МАЖМУА

Британ Музейида Ор. 8193 рақами остида XV аср тарқ китобатчилигининг нодир қўлёзмаси—уйғур ёзув-и мажмуа сақланмоқда. Ушбу қўлёзмани 1432 йили эд шаҳрида Мансур бахши кўчирган. Мажмуа ҳақида дастлаб В. В. Бартольд 1924 йили хабар берган эди. ейинчалик Ж. Клосон, А. М. Шчербак, У. Серткая би олимлар у ҳақда кенгроқ маълумот бердилар. Қўлма тарихи, унинг таркибидаги асарлар тавсифи, кибнинг туркий филология тарихидаги ўрни У. Серткая, М. Шчербакнинг махсус тадқиқотларида¹ баён этил-

¹ *Sertkaya O. F. Uygur harleriyle yazilmis bazi manzumlar: II: Istanbul, 1975; Шчербек А. М. Рукописный сборник Ор. 193 и его значение для узбекской филологии. // Советская тюркология. Баку. 1983(3). С. 72—77.*

ган. Қўлөзма ва унинг Урта Осиё китобат тарихидаги аҳамияти ҳақида мен ҳам бир мақола ёзган эдим¹.

Мажмуа 182 ыарақ. Ҳар қайси саҳифанинг юқорисига унинг тартиб рақами қўйиб борилган. Биринчи саҳифа 36- рақамдан бошланиб кетади. Бундан кўринадикки, қўлөзманинг аввалги 35 саҳифаси йўқолган.

Китоб эътибор билан кўчирилган бўлиб, унга геометрик ва ислимий нақшлар ишланган. Уйғур ёзувли матн 16 қатордан тўғри чизик бўйлаб ёки шу саҳифаларга чизилган геометрик шакллар орасига ёзилган. Ҳошияга эса араб ёзувида Қамол Исмоил Исфакхонийнинг (XIII аср) форсий девони битилган. Айрим бетлар ҳошиясида матн ўрнига турли безаклар ишланган. Шунингдек, уларнинг бўш қолганлари ҳам бор. Қўлөзма тўлиқ қўлдан чиқмаганлиги билиниб турибди. Кўчирилув санаси мажмуадаги йирик асарлардан кейин— бир неча ерда қайд этилган. Бу эса бахшининг қўлөзма китоб устида узоқ муддат ишлаганини кўрсатиб турибди. Пойгир белгилари, асосан, ҳошиядаги форсий матнга, бўш ёки безакли ўринларда эса саҳифа ўртасидаги уйғур ёзувли матнга қўйиб борилган. Қўлөзма хати «Қутадғу билиг»нинг ҳирот нусхаси, «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг Зайнул Обидин бахши кўчирган қўлөзмаси ҳамда Самарқанд, Ҳиротда кўчирилган кўпчилик матнларнинг хусниҳат шаклига яқин туради.

Мажмуа қуйидаги асарлардан тузилган:

1. *Сирожу-л-қулуб*. Мажмуанинг биринчи, шу билан бирга, энг йирик асари. 36-тартиб рақамли саҳифани 1-деб белгилайдиган бўлсак, «Сирожу-л-қулуб» унинг 1—1296 саҳифаларидан ўрин олган. Асарнинг сақланган дастлабки бети қуйидаги жумла билан бошланган: *... қуйи салыб аршны бойунлары узә кōтәриб турурлар*. Асар савол-жавоб тарзидадир. Матнда муҳим ўринлар (жумладан, *сувал ~ савал* ҳамда *жаваб* сарлавҳалари, диний отлар, оятлар) алоҳида рангда йирик ҳарфлар билан ажратиб ёзилган. Охирида унинг кўчирилиш санаси қайд этилган: *Тамам болды Сиражу-л-қулуб китабы. Қутлуғ болсун тарих сәкиз йвз отуз бәштә чычқан йыл ражаб айынынг йигирми тоқузында Йазд шахрида Мансур бахшы битиди*.

2. *Масъала китоби*. Асар 12 саҳифадан иборат. Ундаги 47 бўлимдан 43 тасига *масъала* деб сарлавҳа қў-

¹ Содиқов Қ. Уйғур хатида битилган нодир қўлөзма. // «Адабий мерос». 4 (46). 1988. 59—62- б.

йилган. Қолган 4 тасида (1, 45, 46, 47) йўқ. Матн йаманлық қылмағыл-ким... деб бошланади. Орадаги икки саҳифага матн ромбасимон шаклда ёзилган бўлиб, ичига ажойиб нақшлар ишланган. Асар тугагач, *Тамам болды мас'ала китабы* деб ёзиб қўйилган ва кўчирилув санаси бор: *Тарих сэкиз йүз отуз бэштә чычқын йыл ша'бан айнының төртидә Йазд шахрида Миржалал(ид)динның суҳбатында бу фақир Мансур бахшы битиди.*

3. *Роҳату-л-қулуб* (137а—159а бетларда). Асар тангри ўгдуси билан бошланади. Унинг отини, ушбу мажмуада асарнинг баъзи ҳикоятлари берилганлигини кейинги жумладан билиш мумкин: *Билгилким бир нэчә ҳикаятләр(ни) Раҳату-л-қулуб китабыдын ихтияр қылыб битидүк.*

Ушбу асар ҳам «Сирожу-л-қулуб» сингари савол жавоб тарзида бўлиб, бошланишда *савал* ва *жаваб* деган сарлавҳалар қўйиб борилган. Лекин бу изчил эмас. Матн ораларида бундай сарлавҳалар учун бўшлиқ ҳам қолдирилган. Чамаси, бахши уларни бошқа рангда ёзишни кўзлаган, бироқ бунга улгурмаган кўринади. Матн ичидаги бошқа сарлавҳалар ҳам баъзи ўринларда қуюқ сиёҳда ажратиб ёзилган. Асар охирида котибнинг оти қайд этилади: *Катибу-л-фақир Мансур бахшы.*

Биринчи бетдаги 8 қатор матн йирик ҳарфларда ёзилган, кейингиларида эса қўлёзманинг бошқа саҳифаларидек 16 қатордан.

4. *Муҳаббатнома*. Хоразмий «Муҳаббатнома»сининг ушбу нусхаси асарнинг бизга маълумлари орасида қадимийсидир. У мажмуанинг 28 бетидан ўрин олган. Достонга *Муҳаб(б)атнама китабы* деб сарлавҳа қўйилиб, безак ичига олинган. Матн байтларга ажратиб, айрим саҳифаларда геометрик шакллар орасига битилган. Байтларнинг биқинига, ўрни билан, *сөз башы*, *ғазал* деб ёзиб қўйилган. Асар охирида унинг кўчирилиш таърихи бор: *Тамам болды Муҳаб(б)атнама китабы. Қутлуғ болсун тарих сэкиз йүз отуз бэштә чычқан йыл ражаб айның алтысында Йазд шахрында Миржалал (ид)дин буйурған ччүн бу фақир Мансур бахшы бит(и)ди.*

Асарнинг араб ёзувли нусхаларида муаллифнинг оти *خوارزمي* *Хваразми*, уйғур ёзувли қўлёзмада эса *Хоразми* шаклида ёзилган. Шунга кўра муаллиф нисбаси

ўша кезларда ҳозирги ўзбекчадагидек *Харазми* (ёзувда *Хоразмий*) деб эмас, балки *Хоразми* (*Хўразмий*) шаклида талаффуз этилганлиги аён бўлади.

5. *Шеърлар*. Мажмуа сўнгидан бир қатор шеърлар ҳам ўрин олган¹. Булар қўлёзма котиби Мансур бахшининг 14 байтли қасидаси ҳамда ундан кейин *байт* деб сарлавҳа қўйилган бир тўртлик, Лутфийнинг тўрт ғазали, Жавҳарий, Қосим, Саййиднинг² биттадан ғазали, Қамбар ўғлининг уч ғазали, *қошуқлар* деб сарлавҳа қўйилган тўртта тўртликдир. Шеърларга *Лутфи сўзи*, *Қосим сўзи*, *Мансур бахши сўзи* каби сарлавҳалар қўйилган.

6. *Уйғур ёзуви арабча ва форсча матнлар*. Мажмуа сўнгги саҳифаларидан иккисининг ҳошиясига уйғур хати билан Рашидиддин Ватвот «Сод калима»сидан бир қисми кўчирилган. У араб ва форс тилидадир. Шунингдек, юқорида тилга олинган «Роҳату-л-қулуб» асарининг бошланишидаги тўрт сатрли арабча матн ҳам уйғур хатида. Таъкидлаш керакки, уйғур хатли арабча ва форсча матнлар камдан-кам учрайди.

УЙҒУР ЕЗУВИДА БИТИЛГАН ШАЖАРА

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида тарихчи Рашидиддин (Фазлулла Рашидиддин бин Имодуддавл)нинг (1247—1318) форсий «Жоме-ут-таворих» асарининг нодир нусхаси сақланади (1620 рақамли қўлёзма).³ У асарнинг фанда дастлаб маълум бўлган нусхаларидандир. «Жоме-ут-таворих»нинг бошқа қўлёзма нусхалари Истанбул, Санкт-Петербург, Лондон, Техрон, Париж шаҳарларида сақланмоқда⁴.

¹ Қаранг: *Шербак А. М.* Поэтические произведения предшественников Навои.— Письменные памятники Востока. 1975. М., 1982. С. 172—184.

² 173 а бетда бир ғазалнинг сўнгги икки байти ўрин олган. Сўнгги мисрадаги Саййид сўзига кўра У. Серткая уни Саййиднинг ғазали деган фикрга келган: *Sertkaya O.F.* Кўрсатилган асар, 14-б.

³ Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Ташкент. 1952. С. 21—22.

⁴ Қаранг: *Рашид-ад-дин*. Джами ат-таварих. I, часть I. Критический текст. М., 1968 (предисловие). С. 3—6.

Тошкентда сақланаётган қўлёзманинг белгилари шундай: Жами 264 варақ, охири йўқ. Шунинг учун унинг котибни ҳам, кўчирилган йили ҳам маълум эмас. У XIV асрда кўчирилган деб тахмин қилинади.

Қитобнинг бети 28,5x40 см, матн ўлчови эса 22x34 см. Матн эътибор билан кўчирилган. Ҳар бети қизил ҳошия билан ўралган; асосий матн насх хати билан қорада, айрим сарлавҳа ва характерли ўринлари қизил, яшил, сариқ сиёҳларда битилган. Қўлёзманинг рангли миниатюралари ҳам бор. Баъзи бетларида миниатюрага мўлжалланган ўринлар бўш, айрим миниатюралар қаламда чизилганича қолиб кетган, бўёғи йўқ. Бундан кўринадики, қўлёзма тўлиқ тугаллаб улгурилмаган.

Шуниси диққатга сазоворки, мазкур қўлёзмадаги шажараларнинг баъзилари араб ёзувига қўшимча ҳолда уйғур хатида ҳам ёзилган. Қитобнинг 109а—109б—110а бетларида Чингизхоннинг учинчи ўғли Уктой (Угедей) хон шажараси берилади. Унинг етти ўғли ва уларнинг авлоди шажарада етти тармоқни ташкил этади. 109а бетнинг бурчагида Уктойхон рафиқаси билан акс эттирилган 9x9,5 см.ли рангли миниатюра чизилган. Унинг ёнида араб ёзуви билан

صورت اوكتای قان و خاتون و شعب فرزندان

ҳамда унинг остига уйғур хати билан *Сурат Өктайхан хатун уруғ оғланлари* деб ёзиб қўйилган. Ушбу жумлада *хатун* — «хоннинг рафиқаси, хоним; бекач» маъносида қўлланган (қиёсланг: Култигин улур битигида (31-сатр) *қатун* — хон аёли); *уруғ оғланлар* — «авлод, шажара» маъносини билдиради.

Қўлёзманинг шу бетида Уктойнинг икки катта ўғли — Куюкхон ва Кутан авлодлари келтирилган бўлиб, ундаги отлар аввал араб ёзувида, унинг остида эса уйғур хатида ёзиб чиқилган¹.

Навбатдаги 109б саҳифада ушбу шажара давом этади. Унда Уктойнинг кейинги уч ўғли — Кучу, Қарачар, Қаши авлоди кўрсатилган. Шажарадаги бешинчи ўғил Қашидан унинг ўғли Қайду, Қайдудан эса Чапар ажралиб чиқади. Чапарнинг етти ўғли саҳифанинг бошига бир қатор қилиб жойлаштирилган. Уйғур хатида ёза-

¹ Шу бетнинг расмига қаранг: Собрание Восточных рукописей ... С. 21.

ётган котиб 109а бетни деярли тўлиқ тугаллагандан кейин 109б бетни ҳам бир бошдан (у шажара тартибига роя қилмаган, аксинча, бир четдан ёза бошлаган), яъни Чапар ўғиллари жойлашган устунни тўлдиришдан бошлаган. Лекин уни давом эттирмаган. Бу бетда фақат тўртта исм уйғур ёзувида. Ҳатто тўртинчиси ҳам тўлалигича ёзиб қўйилмаган. Қолганлари фақат араб хатида бўлиб, уйғур ёзуви учун эса жой ташлаб кетилган. Умуман, қўлёзмадаги бошқа шажараларда ҳам (масалан, 1676, 191а, 191б ва б.) отлар араб хатида ёзилгани бўйича, уйғур ёзуви учун тўртбурчак ярмидан жой қолдирилган. Китобдаги шажаралар ҳар икки ёзувда битишга мўлжаллангани кўриниб турибди. Бизнингча, араб ва уйғур хатида битувчи котиблар алоҳида кишилар бўлган. Уйғур хатида ёзаётган котиб (бахши) ўзи учун ажратилган жойга ёзиб улгурмаган. Агар котиб бир киши бўлганда эди, ҳар иккисини бир пайтда ёзиб кетаверган бўларди. Чунки ҳар икки ёзув бир хил рангда. Иккинчи котиб (бахши) ўз ишини давом эттира олмаган дейишимизга 109б бетдаги тўртинчи сўзнинг чала ёзилганлиги ҳам далил бўла олади.

Шажаранинг араб алифбосида ёзиб, остига уйғур ҳарфларида ёзилгани бежиз эмас. Бу ўша кезларда қадимги туркий ёзувнинг мавқеи юқори бўлганидан гувоҳлик беради. Акс ҳолда котиб олдида араб ёзувли матнни уйғур хатида изоҳлашнинг зарурати туғилмаган бўларди. Чингизийларга оид бундан бошқа шажаралар ҳам ўша даврда асосан уйғур хатида ёзилган кўринади. Котиб ана шу анъана бўйича мазкур шажарада ҳам уйғур хатини қўллаган.

Чамаси, уйғур хатини қўллашда туркий тилли китобхоннинг талаби ҳисобга олинган. Бунга сарлавҳа (*Сурат Ўктайхан хатун уруғ оғланлари*)нинг туркий тилда эканлиги далил бўла олади.

Уйғур ёзувли матн XIV—XV асрларда Маворауннаҳр, Хуросон, Эрон маданий муҳитида қўлланилган ёзув услубига яқиндир. Шунга биноан, ушбу қўлёзма шу ўлкаларнинг бирида кўчирилган деган мулоҳазани айтиш мумкин¹.

¹ Ушбу шажара ҳақида қаранг: *Содиқов Қ. «Жоме-ут-таворих»* даги эски уйғур ёзуви билан битилган шажара ҳақида//«Адабий мерос». 1988, 2 (44). 15—17-б.

РАСМИЙ ҲУЖЖАТЛАР

Уйғур хатида битилган расмий ҳужжатлар: ёрлиқ, гувоҳнома, тилхат, васиқа ва б. ҳуқуқий битиглар ҳам маълум. Қуйида Олтин Ўрда ва темурийлар давлатида битилган айрим ҳужжатлар хусусида тўхталамиз.

ТҮХТАМИШ ЕРЛИҒИ. Тўхтамишхоннинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи ёлғиз уйғур хати билан икки вараққа битилган. Матн ҳар қайси варақнинг ўнг томонига кўчирилган бўлиб, биринчисида 13 сатр, иккинчисида эса 12, жами 25 сатрдан иборат. У ўнгдан чапга қараб ёзилган¹.

Ёрлиқ *Тохтамыш сۆзүм Яғайлаға* деб бошланади ва у икки сатр қилиб сарлавҳа шаклида берилган. Биринчи сатр (*Тохтамыш сۆзүм*), олтинчи сатрнинг биринчи сўзи (*бизгә*), шунингдек, иккинчи бетнинг биринчи сатридаги *Тангри бизни йарлықаб* ҳамда бешинчи сатридаги *бизгә* сўзи зарҳал рангда бошқа сатрлардан ажратиб ёзилган. 3—5-сатрлар қолганларидан ичкарироқ ёзилиб, уларнинг олдида араб ёзувининг куфа турида битилган бири иккинчисининг ичига жойлаштирилган тўртбурчак шаклидаги хон муҳри босилган. Ёрлиқнинг сўнгги 23—25-сатрларида унинг таърихи (санаси) келтирилган: *Тақағу йыл тарих йэти йвз тоқсон бэштә ражап айының сәкиз йангыда орду Танда эрүрдә б(ит)икл(ә)димиз* (Товуқ йили тарихнинг етти юз тўқсон бешиде ражаб ойининг саккизинчисиде ўрда Танда эканлигимизда ёздик).

Матннинг ёзув шакли ўзига хос бўлиб, XIV—XV асрларда битилган бошқа ёдгорликлар хатидан анча фарқ қилади. В. В. Радлов уни «мўғул-уйғур» ёзув шакли деб атаган эди. Ёзувда товушларни фарқлаш мақсадида нуқта ёки қўшимча ишоратлар қўйилмаган.

Ёрлиқда *ташуқ* ~ *тағуқ* сўзи *тақағу* шаклида учрайди. Солиштиринг: Маҳмуд Кошғарий девонида *тақағу йылы* —товуқ йили (I, 331).

Исм ясовчи *-лығ* қўшимчаси ушбу матнда *-лы* шаклида қўлланилган: *башлығ* сўзи *башлы* (4, 7, 8, 15, 16-сатрлар), *атлығ* эса *атлы* (8-сатр) шаклида учрайди. Масалан: *Қутлу буға Асан башлы элчиләр*.

Ҳужжат 1834 йили Москвада Ташқи ишлар вазирли-

¹ Матн факсимилига қаранг: Радлов В. В. Кудатку-Билик. Факсимиле уйғурской рукописи. С. 198—199.

фининг бош архивидан топишган. 1921 йилдан бошлаб Варшавада Марказий архивда сақланмоқда. Уни О. М. Ковалевский, А. К. Қазем-бек, И. Н. Березин, В. В. Радлов рус тилига таржима қилган. Айниқса, В. В. Радлов (1888) ҳамда И. Н. Березин (1850) томонидан амалга оширилган нашрларда ёрлиқ тарихий-филологик жиҳатдан атрофлича таҳлил этилган¹.

ТЕМУР ҚУТЛУҒ ЁРЛИҒИ. Олтин Урда хонларидан бири Темур Қутлуғнинг 1397 йили битилган ёрлиғи² уйғур ёзувида бўлиб, сатрма-сатр араб хатида изоҳланган. Узунлиги 265 см., эни 23 см. ли ўрама қоғозга битилган мазкур ҳужжат 55 сатрлидир. Уйғур ёзувли матн қуюқ қорада, араб ёзувли транслитерацияси эса нисбатан ингичкароқ қилиб қизил сиеҳда битилган.

Ёрлиқнинг илк сатри (*Темур Қутлуғ сөзүм*) унвои бўлиб, у сарлавҳа шаклида битилган. Навбатдаги 2—3-сатрлари (*онг қол сол қолның оғланларыға*) ичкарироқдан бошланган. Чамаси, муҳр ўрни қолдирилган, лекин муҳр йўқ.

Ҳужжат қуйидаги таърих билан яқунланади: *Тарих сәкиз йүздә барс йылы ша'бан айының алтынчы күнидә Узв суйының канарида Мужаваранда эрүрдә битилди* (Тарих саккиз юзда (=1397) барс. йили, шаъбон ойининг олтинчи кунида Узу сувининг ёқасида Мужаваронда эканимизда битилди).

Баъзи ўринда уйғур ёзувли матн билан араб хатидагиси мос келмайди. Жумладан, 53—54-сатрларда уйғур ёзувли *алтынчы күнидә* араб хати билан *алтынчысы күнидә*, 55-сатрдаги *Мужаваранда эрүрдә* — *Мужаваран эрүрдә* шаклида хато изоҳланган. Ёки асосий матнда янглиш ёзилган ўринлар унинг остидаги араб ёзувли сатрида тузатилган: сатрдан сатрга кўчириш чоғида *алмасун/алмасунлар* шаклида такрор ёзилган сўз араб хатида *алмасун/лар* деб тўғри ёзилган (34—35-сатрлар); уйғур ёзувли матнда уюшиқ бўлак ҳолида келган *ички кәнтларыға*, *қазии муфтиларыға* остидаги *изоҳида ички кәнтларининг қазии муфтиларыға* шаклида берилган (5—6-сатрлар). Сўнгги мисолнинг уюшиқ бў-

¹ Қ а р а н г: Радлов В. Ярлык Токтамышы и Темур-Кутлуга.— Записки Восточного Отделения. Т. III. 1888. С. 1—40; Султанов Т. И. Письма Золото-ордынских ханов.— Тюркологический сборник. 1975. М., 1978. С. 234—251.

² Радлов В. Ярлык Токтамышы и Темур Кутлуга. С. 1—40, факсимили I таблицада.

лакли эмас, аниқловчи аниқланмиш шакли мазмунга тўғри келади. Айрим фарқлар маънога таъсир этмайди: уйғур хатидаги *барур кэлүридә* араб ёзувли сатрда *барурыда кэлүридә* (38-сатр), *барс йылы эса барс йыл* (53-сатр) деб низоҳланган.

Матнда арабий имлонинг консерватив характерини ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, араб ёзувли матнларда ўзлашган сўзларга нисбатан график принцип амал қилган. Лекин уйғур хатида бундай сўзлар туркий талаффузга мос ҳолда ёзилаверган. Жумладан, мазкур ёрликда ҳам араб ёзувли матнда аслига риоя қилган тарзда *محمد* шаклида ёзилган киши исми уйғур ҳарфли матнда бир ўринда *Мамад* (13-сатр), бошқа бир қаторда эса *Маҳмат* (26-сатр) ёки *Маҳмад* (27-сатр) деб ёзилган.

Шунингдек, араб ёзувли матнда «вои маъдула» билан берилган *خواجه* *хважа* уйғур ёзувли сатрда *хожа* шаклида ёзилган (16-қатор).

ШОҲРУҲНИНГ СУЮРҒАЛ БИТИГИ. Ёлғиз уйғур хатида битилган ушбу суюрғал ўн уч сатрдан иборат¹. Матннинг биринчи сатридаги унвон (*Шаҳруҳ Баҳадур сёзүм*) сарлавҳа шаклида. Иккинчи ва учинчи сатрлар салкам ярмидан жой қолдириб ёзилган.

Саккиз ва тўққизинчи қаторларнинг олдида ҳам бўшлиқ бор. Сўнги 12—13-сатрларда ҳужжатнинг ёзилиш таърихи берилган: *Тарих сәкиз йүз йигирми бишидә уд йыл муҳаррам айның йигирми иккисидә Боғи Шаҳарда битилди* (Тарих саккиз юз йигирма бешда сигир йили муҳаррам ойининг иккисида Боғи Шаҳарда битилди). Келтирилган таърихдан ҳужжат 1422 йили Ҳирот яқинидаги (?)². Боғи Шаҳарда битилганлиги аён бўлади.

Нишоннинг юз томонига иккита муҳр босилган: биринчиси 2—3-қаторлар олдидаги бўш жойда, иккинчиси матннинг энг охири—11-13-сатрлар устида.

Матнда қўлланилган йил номлари эътиборга лойиқ: *лүү* (4-сатр). Урхун-енисей битигларида *лү йыл* — «аждар йили» маъносида қўлланилган. «Солнома» ҳам-

¹ Нашри учун қаранг: *Deny J. Un Soyurgal du Timouride Sahrub en écriture Ouigoure. Journal Asiatique. Tome CCXLV. Paris, 1957: 253—266.*

² Қ а р а н г: *Sertkaya O. F. Islâmî devrenin uygur harfli eserlerine toplu bir bakis. S. 10.*

да Абулғозийнинг «Шажарайи турк» асарида бу ном тартибга кўра «балиқ йили»га тўғри келади. Чунончи, «Солнома»да бир ўринда *лв йылы* берилса, бошқа бир жойда худди шунинг ўрнида *балық йылы* деб қайд этилган. Кўринадики, кейинги асрларда ҳам туркий муҳитда хитой мучал номлари сақланиб қолган.

Шоҳруҳ битиғида «сигир йили» маъносида *уд йылы* қўлланилган (7, 12-сатрлар). Умаршайх нишонида бу сўзнинг *уй* шакли учрайди: *уд > уй*.

Хужжатнинг орқа томонига тўққизта муҳр (олти муҳр бир қаторда, яна учтаси алоҳида) босилган. Муҳрлар ёнига хужжат ишларига боғлиқ қайдлар ҳам ёзиб қўйилган. Муҳими шундаки, ушбу қайдларнинг бири уйғур хатидадир. У *Нишанни Исмаил алды* деб ўқилади. Қиялатиб ёзилган бу қайднинг хат шакли саҳифанинг юз томонидаги матн ёзувига мос келади. Чамаси, ушбу қайд ҳам нишонни битган котиб (девонхона хизматчиси) томонидан битилган кўринади.

УМАРШАЙХ МИРЗО БИТИГИ. Заҳириддин Бобурнинг отаси Умаршайхнинг марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган гувоҳномаси (нишони) уйғур хатидадир¹. У 1469 йилда битилган. Ун уч сатрли мазкур хужжат қоғознинг бир юзига ёзилган. Варақ узунасига олти, кўндалангига икки букланган. У қайта-қайта буклана-верганидан, йиртилишга оз қолган. Ҳатто букланган бўғинларининг айримлари терс томонидан қоғоз билан елимланган.

Нишон қаторнинг иккинчи ярмидан *Султон Умаршайх Баҳадур* сўзунвони билан бошланади. Кейинги икки сатр (*диванларга барча марғин(а)н урчынныг*) ҳам ичкарироқдан ёзилган бўлиб, уларнинг олдида — қаторўртасида доира шаклидаги муҳр бор. Қолган 4—13-сатрлар қоғоз четидан озгина жой ташлаб бир текис ёзиб кетилган.

Хужжат Андижонда битилган. Буни 12-13-қаторлардаги таърихдан билиш мумкин:... *муҳурлуғ ни(ша)н уй йыл шав(в)ал айының йигирми сәкизи Андиганда битилди* (муҳрли нишон сигир йили шаввал ойининг йигирма саккизи (да) Андижонда битилди).

¹ Мелиоранский П.: Документ уйгурского письма султана Омер-Шейха.— Записки Восточного Отделения, Т. XVI. 1904—1905. СПб., 1906. С. 01—012.

Матн нафис уйғур хатида бўлиб, товушларни фарқлаш мақсадида нуқта ва ишоратлар қўлланилмаган.

Нишонда «сигир йили» маъносида *уй йылы* (6, 8, 12-қаторлар) келади. Ушбу сўз Маҳмуд Кошғарий девонида, шунингдек, Шоҳруҳ битигида *уд йылы* шаклида қўлланилган. *Уй* қадимги *уд* нинг фонетик ўзгарган шаклидир: *уд > уй*. Солиштиринг, ҳозирги қирғиз тилида: *уй* — қорамол, сигир.

Матнда «нишон» сўзи *нишан* (9-сатр), *ниш(а)н* (10-сатр), *ни(ша)н* (12-сатр) шаклида ёзилган. Барақнинг терс томонига еттита муҳр босилган (улар араб хатида). Эътиборга сазовор томони шундаки, ана шу муҳрлар ёнига уйғур хати билан бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки жумла ёзиб қўйилибди. Уларнинг биринчиси *Ҳалил داد Күкәлдәш Барын бахшы билә* (Ҳалил дод Кўкалдош Борин бахши билан), иккинчиси эса *рузнама битилди* деб ўқилади.¹ Ушбу қайдлар ҳужжат қабул қилувчи ёки бошқа бирон расмий шахс томонидан ёзиб қўйилган бўлиши мумкин.

Барақдаги матн яхши қуримасдан букланган кўрилади; юз томонидаги айрим сатрлар орқасига ҳам юқиб қолган.

Мазкур нишонни 1902 йили В. В. Бартольд Урта Осиёга командировкаси чоғида марғилонлик Жўрабек исмли шахдан олган. П. Мелиоранский эса унинг факсимили, транскрипцияси ва русча таржимасини тарихий-филологик шарҳлари билан нашр эттирди.

СУЛТОН АБУ САИД БИТИГИ. Темурий султонлардан бўлмиш Абу Саиднинг Ҳасан бек (Узун Ҳасан)га 1468 йили йўллаган васиқаси уйғур хатида бўлиб, сатрма-сатр араб ҳарфларида изоҳланган. 76 сатрли ушбу битиг ҳозир Истанбул Тўпқони Саройи музейининг архивида (E. 12307) сақланмоқда².

Абу Саид (1427—1469) Амир Темурнинг набираси Муҳаммаднинг ўғли эди (Шажараси: Султон Абу Саид бин Муҳаммад бин Мироншоҳ Мирзо бин Темурбек).

Матн *Султон Абу Саид курган сөзүм* унвони (1-сатр) билан бошланади ва *Ҳасан бэзгә салам тэзгәч, сөз улким* (2-сатр) дея давом этади. Васиқанинг якунида

¹ Кўрсатилган асар, 08- б.

² Нашрига қаранг: Kurat A. N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul. 1940. S. 119—134; 195—200.

(75—76-сатрлар) унинг таърихи шундай қайд этилган: *Сычқан йылы рабиу-л-аввал айнынғ йигирми икисидә Миёнада эркәндә битилди* — Сычқон йили, рабиу-л-аввал ойниниң йигирма иккисида (=1468 йил 10 сентябрь) Миёнада эканда битилди. Таърихда қайд этилган *Миёна* Озарбайжон вилоятидаги бир шаҳар эди.

Орадаги айрим сатрлар бошқаларидан ичкарироқ ёзилган. Яна 3, 13, 19, 28, 38, 47, 49, 51, 61, 63, 71-сатрларнинг бош қисмида, матндан ажратиб, *Тэнгри* сўзи ёзилган. У ана шу сатрлардаги *'инайаты* сўзиниң аниқловчиси бўлиб, у билан қўшиб ўқишга ишорадир. (*Тэнгри 'инайаты*).

Битигниң 71—74-сатрларида матн устига Абу Саидниң тўрт бурчакли муҳри босилган. Муҳрниң матни арабча.

Туронинг султони Амир Темур васиқада *Саҳиб қиран Тэмүр бэг, Саҳиб қиран бэг, Тэмүр бэг, Бэг* деб тилга олинади.

Васиқаниң уйғур ёзувли матни шаклига кўра Темур Қутлуғ ёрлиғи хатидан ажралиб туради. Темур Қутлуғ ёрлиғиниң уйғур ҳарfli матни шаклига кўра «Ҳибату-л-ҳақойиқ»ниң Абдулраззоқ бахши кўчирган нусхасиниң услубига яқин. Абу Саид битигиниң матни эса Ҳирот, Язд мактабларида кўчирилган матнлар услубига яқиндир. Матнниң араб ёзувидаги сатрида ўзлашган сўзларда қўлланилган ذ, ث, уйғур ёзувли сатрда د билан берилган: *اذربايجان* *Адарбайжан* — *Адарбайжан* (29-сатр); *خدمت* *хидмат* — *хидмат* (20); *عثمان بيك* *Усман бэг* — *Удман бэг* (10; 69). Бу Маҳмуд Кошғарийниң туркий ёзув хусусиятлари ҳақидаги маълумотларига мос келади. Чунончи, олим ўзлашган сўзларниң график хусусиятлари хусусида шундай ёзади: (Туркча ёзувда) агар ث ҳарфини ёзиш керак бўлса, туркча ذ шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади. ض ҳам ذ шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади¹.

БИТИГТОШЛАР

Урта ва Марказий Осиё халқлари ёзув маданияти тарихида тошларга битилган ёзувлар (эпиграфик матнлар)ниң ҳам аҳамияти катта. Енисей ва Урхун воҳа-

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I, 49- б.

ларидан топилган қадимги туркий (кўк турк) ёзувли қабр тошлари, Талас водийсидаги қояларга битилган суғд ва кўк турк хатларидаги ёдгорликлар, Қирғизистон ҳудудидан топилган сурёний ёзувли битигтошлар, ислом даврида мақбараларга ўрнатилган минглаб қабр тошлари, осори атиқалар пештоқидаги битиглар шулар жумласидандир. Шулар қатори уйғур хатида битилган эпиграфик матнлар ҳам маълум.

Ч. Жумагуловнинг ёзишича, Қирғизистоннинг жанубида Ақбейит юқорисидаги Унгур деган жойда бир қояга уйғур хати билан ташрифнома битилган¹. Ёзув гаризонтал ҳолда бўлиб, ердан икки метрча баландликда. Матн ўлчови 2,26 м. У шундай ўқилади:

Йыл төрт йүс алтыш алтыда мэн Қумар Арәмук мунь битидим. Йыл барс йылы эрди, бэши(н)ч ай он эрди. Тушамбат (?) кун эрди. Қутлуғ болсун, инша(а)ла.

Мазмуни: Йил тўрт юз олтмиш олтида (мелодий 1061—1062) мен, Қумар Арамук, буни битдим. Йил барс йили эди. Бешинчи ой(нинг) ўн (инчи кун) эди. Тушамбат (?) кун эди. Қутлуғ бўлсин, иншоолло².

Битигтошлардан яна бири Амир Темурнинг 1391 йили Тўхтамишхонга қарши юриши чоғида ёздирган битигидир. Тарихчилар Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздийнинг маълумотларига кўра Туроннинг султони Темурбек етти юз тўқсон учинчи йилнинг кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юришга отланди ва бу хусусда тарих учун из қолдирмоқ мақсадида тошга битиг ёздирди. Мазкур битигтош Улуғ тоғдаги (Шимолий Қозоғистон) Қарсақбай кони яқинида ўрнатилган жойидан топилган. Уни биринчи бўлиб 1937 йилда академик К. И. Сатбаев аниқлаб, фанга маълум қилди. Айни кезде битигтош Санкт-Петербург Давлат Эрмитажининг Урта Осиё халқлари санъати ва маданияти бўлимида сақланмоқда³.

Битиг дағал харасангга ёзилган бўлиб, дастлабки уч сатри араб ёзувида, кейинги саккиз қатори эса уйғур хатидадир. Араб ёзувли матни унвон (бисмиллоҳ) билан бошланган. Кейинги икки сатри ўчганлиги учун ўқиб маъно чиқаришнинг имкони йўқ.

¹ *Джумагулов Ч.* Эпиграфика Киргизи. Выпуск II. Фрунзе, 1982. С. 33—35, фото 180 (XII таблица).

² Матннинг ўқилиши ва мазмуни солиштиринг: ўша жойда.

³ *Поппе Н. Н.* Карасапайская надпись Тимура.— Турды Отдела Востока. Том II. Л., 1940. С. 185—187.

Тошдаги уйғур ёзувли матн нисбатан яхши сақланган ва шундай ўқилади:

1. *Тарих йэти йвз тоқсан учтә қой*
2. *йыл йазнынг ара ай Тураннынг султаны*
3. *Тэмүрбэг уч (иқи?) йвз минг чэриг билә ислам учун Тоқтамыш ханы (?)*
4. *ханыга йорыды. Бу йэргә йэтиб бэлгү болсун тәб*
5. *бу тобаны қопарды*
6. *Т(ā)нгри нисфат бэргәй иншалла.*
7. *Т(ā)нгри эл кишигә раҳмат қылғай, бизни ду'а билә*

8. *йад қылғай.*

Келтирилган матннинг иккинчи сатридаги йаз сўзи «кўклам» маъносини билдиради. Қадимги туркий тилда йаз — «кўклам», йай — «ёз» маъносини англатган. Унинг қолдиқ шаклини ҳозирги ўзбекчада ҳам учратиш мумкин. Жумладан, ҳозирги *ййлов* (<йай+ла+р) сўзи *йай* (яъни «ёз») сўзидан ясалган. Ёки: *Ёз ёпинчи-ғунгни қўйма, куз қопинчиғингни* мақолидаги *ёз* — «кўклам» маъносида. Яна қиёсланг: *Лайлак келди ёз бўлди*. Ушбу маталда ҳам айни маънода келади.

Учинчи сатридаги иккинчи сўз бир оз шикастланган, уни уч деб ўқиш мумкин. Лекин тарихий асарларда ушбу жангда Темурбекнинг икки юз минг қўшин билан жанг қилгани таъкидланади. Шунга кўра уни *иқи* деб ўқидик. Шу сатр охиридаги *ханы* сўзидан кейин икки-уч ҳарф шикастланган. Уни тиклашнинг имкони бўлмади.

Маҳмуд Қошғарий девонида *ил киши* (эл киши) «паст одам, бахил одам» маъносида келади. Лекин ушбу матннинг еттинчи сатридаги *эл киши* — «фуқаро» маъносида қўлланган.

Юқорида таъкидланганлар инобатга олинса, тошга битилган матн мазмуни шундай бўлади:

1. *Тарих еттиюз тўқсон учда, қўй*
2. *йил, кўкламнинг ора ой(ида) Туроннинг султони*
3. *Темурбек икки юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамыш хони(нинг)*
4. *хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб*
5. *ушбу битигтошни ёздирди.*
6. *Тангри (бизга) нисфат бергай иншоолло.*
7. *Тангри фуқарога раҳм қилғай, (фуқаро) бизни дуо билан*

8. Ёд қилгай!

Маълумки, уйғур хатининг темурийлар даври сиёсий, маданий ҳаётида тутган ўрни катта. Султан Темурбек ушбу ёзувни жуда яхши билган, унга аждодлар хати сифатида ҳурмат билан муносабатда бўлган. Уз салтанатида араб ёзувигина эмас, уйғур хатининг ҳам маданият, адабиёт, илм-фан соҳасида кенг қўлланилуви учун барча шароитни яратиб берди. Юқорида қайд этилган битигтошнинг айнан уйғур хатида битилганлиги ҳам ана шу саъй-ҳаракатнинг самарасидир.

ХОТИМА

Ҳозир «уйғур ёзуви» номи билан юритилаётган қадимги турк хати аждодларимизнинг арабийга тўла ўтгунларига қадар қўллаган алифболари орасида салмоқли ўринни эгаллайди. У ўн икки асрдан зиёдроқ давр мобайнида амал қилди. Уйғур хати ўрта аср туркларининг маданий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида шу қадар чуқур из қолдирдики, туркий халқлар ёзув маданияти тарихини усиз тасаввур этиш мумким эмас.

X асрда мусулмон турклар араб алифбасини қабул қилганларидан кейин ҳам уйғур ёзувининг мавқеи пайсайдан йўқ. Шу заминда эски туркий тил (XI—XIV асрлар) ва XIV аср охири—XV асрдаги ўзбек тили икки мустақил—анъанавий қадимги турк (уйғур) ҳамда ислом таъсирида қабул қилинган араб алифболаридан фойдаланди. Бу даврларда уйғур ёзуви давлат-идора ишларида кенг қўлланилди. Темурийлар даврида Маворауннаҳр Хуросон маданий муҳитида ушбу ёзувга эътибор катта бўлган: китобат иши ривожланган; уйғур хатида битувчи бахшилар мактаблари вужудга келган. Язд, Ҳирот, Самарқанд хатотлик мактаблари ана шундай марказлардан эди. Ушбу мактаб намояндалари томонидан ажойиб қўлёзма китоблар битилди. Маълумки, турк маданият тарихида бу кезлар уйғур ёзуvidан араб хатига ўтиш давридир. Ушбу ижтимоий, маданий жараён ёзма обидаларда, китобатчиликда ҳам ўз изини қолдирди.

¹ Ушбу матннинг ўқилиши ва талқинини солиштиринг:
Sertkaya O. F. Islâmi devrenin uygur harîfi eserlerine toplu bir bakis. S. 7—8.

Уйғур ёзувининг шаклланишини муайян давр ёки ёдгорликка боғлаш қийин. Ушбу ёзувнинг шаклланиши деганда суғд алифбосининг туркийлашуви англашилади. Бу жараён мелоднинг V—VI юзйилликларида бошланиб, уйғур хоқонлиғи даврида у мустақил фонетик ёзув сифатида амал қилган. Уйғур хати ҳам палеографик, ҳам алифбо тизимиغا кўра суғд хатининг такомиллашган шаклига яқин туради. Бунини уйғур классик китобий ҳамда тезкор хат турининг қадимий вариантыни суғд матнларига солиштирганда яхши кузатиш мумкин. Икки алифбо тизимидаги яқинлик шундаки, суғд миллий алифбосининг амалдаги ҳарфлари җ дан ташқари ўн еттита. Уйғур ёзувида амал қилган ҳарфлар сони ҳам шунга тенглашади.

Уйғур ёзуви узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтди. Унинг замони ва маконига боғлиқ хат шакллари бўлган. XI—XV асрларда Урта Осиёда уйғур хати анъанаси давом этиб қолмай, унинг график қиёфаси янги босқичга кўтарилди, янги хуснихат услублари юзага келди. Айниқса, темурийлар даврида яратилган ёзма обидалар уйғур каллиграфиясининг ғоят такомиллашганидан далолат беради. Бу даврда қўлланилган ёзув қадимий шаклидан муайян палеографик, функционал хусусиятлари билан фарқланади. Уни ёзув тадрижий такомиллинини янги босқичи сифатида қарамоқ лозим. Чунинчи, қадимги турк даврида Турфон маданий муҳитида ёзувнинг ўзига хос услублари амал қилган (жумладан, буддий, моний ёдгорликлари кўпроқ классик китобий хат услубида кўчирилган). Шунингдек, идора ишлари ва кундалик ҳаётда ёзувнинг тезкор шакллари ҳам амал қилган). Кейинчалик, ислом даврида ёзувнинг тезкор, равон шакли оммалашди. Муҳими шундаки, ана шу тезкор хатнинг каллиграфик турлари ҳам юзага келди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Уйғур ёзуви ва унинг қўлланув тарихи	5
Уйғур ёзувининг шаклланиши ва суғд-турк маданий муносабатлари ҳақида	7
Қитобатчилик	14
Котиблар	20
«Ўғузнома» достони	25
Монийчиларнинг тавбаномаси — «Хуастуанифт»	33
Майтри симит нўм битиг	40
Тавғач сайёҳнинг кечмиши	45
Қадимги турк шеърляти	50
Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари	55
Адиб Аҳмаднинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асари	69
Мансур бахши кўчирган мажмуа	79
Уйғур ёзувида битилган шажара	82
Расмий ҳужжатлар	85
Битигтошлар	90
Хотима	93

Илмий-оммабон нашр

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

УЙҒУР ЕЗУВИ ТАРИХИ

Талқинлар

Тошкент «Маънавият» 1997

Муҳаррир *Д. Жуманиёзова*
Мусаввир *О. Жўлдасова*
Техник муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳа *Р. Воҳидова*

Теришга берилди 19.08.97. Босишга рухсат этилди 23.10.97. Бичими 84×108¹/₂. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 5,04. Шартли кр-отт. 5,25. Нашр т. 4,93. 3000 нуска. Буюртма № 152. Баҳоси шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик, 6. Шартнома 3—97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал Фабрикасида чоп этилди. Юнусобод мавзеси, Муҳаммад Муродов кўчаси, 1-уй, 1997.